

Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı*

Murteza BEDİR**

Giriş

İSLAM HUKUKU terkinin dinsel içerikli doğası, bu malzemenin uzun zaman genel tarih, sosyal tarih ve özeldede hukuk tarihi araştırmalarında kullanılmasını önlemiş görünüyor. Hukuk tarihinin, özellikle İngiliz ve Roma hukukunun genel tarih araştırmalarındaki önemine işaret eden Stephen Humphreys, İslam hukuk malzemesine karşı gösterilen bu ilgisizliğin sebeplerine işaret ederken, E. Said'in Batılıların Doğu araştırmalarında tespit ettiği türden "oryantalist" bir bakışın doğurduğu nedenler yanında önemli bazı faktörlere daha dikkat çekmiştir.¹ Bu sebeplerin belki de en önemlisi; İslam'da hukuk bilimine karşılık geldiği varsayılan fıkıh ilminin, Batı ilim tasnifindeki hukuk disipliniyle doğrudan örtüşmemesidir. Başka bir ifadeyle, İslam fıkıhı hukuk kavramından hem mahiyet, hem de kapsam olarak farklı olup bunlar arasında yapılacak birebir eşleştirmeler, ciddi kavram kargaşalarını beraberinde getirmektedir. O halde Müslüman Türk devletlerinde hukuk tarihine ilişkin bir araştırmanın başlangıç noktası, İslam hukuku kavramıyla ilgili bir tavzih olmalıdır. Bu konuyu aşağıda ayrıca ele alacağız.

Ek olarak, Müslüman Türk devletleri terkindeki 'Türk' kavramının, sanıldığı gibi açık seçik bir kavram olmadığını da söyleyebiliriz. Bu anlamda, Türk-

* Bu yazının ortaya çıkmasında bir çok meslektaşımın katkısı olmuştur kendilerine teşekkür ediyorum. Ama özellikle bu sayının editörü M. Akif Aydın beye ve ismini bilmediğim hakemlere hem içeriğe hem de şekle yönelik yaptıkları katkılarından dolayı müteşekkirim.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, trc.: M. Bedir ve F. Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004, 8. Bölüm. Bu bölümde yazar, genel olarak İslam hukukunun tarihsel kaynaklık değerini tartışmış ve Batı'da yapılan İslam hukuku çalışmalarının da bir değerlendirmesini yapmıştır. Bu sebeple biz, bu çalışmada bazı istisnalar dışında genel olarak oryantalist fıkıh çalışmaları literatürüne yer vermeyeceğiz. Oryantalist İslam hukuku çalışmaları ve özellikle yakın dönem bibliyografya ve değerlendirmeler için ayrıca bkz.: *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi: Oryantalist İslam Hukukçuları Özel Sayısı*, Konya 2004, c. II, sy. 2.

lerin X. yüzyıldan itibaren toplu bir şekilde İslam'a girmeleriyle birlikte Türk hanedanların öncülüğünde ortaya çıkan devletleri için kullanılan "Türk" nitelemesinin ne anlama geldiği de sorgulanmalıdır. Zira ilk Müslüman Türk devletleri olarak tanımlanan Karahanlılar, Gazneliler ve hatta Büyük Selçuklularda neyin "Türk" olduğuyla ilgili bir sorgulama, Türk devletleri olarak bilinen devletlerin o kadar da "Türk" olmadığı sonucuna bizi kolayca götürecektir. M. Fuat Köprülü'nün de işaret ettiği gibi, Türkler "İslam'a girdiklerinde tüm kurumları gibi hukukî kurumları da bir inkılap geçirdi. Gaznelilerde, ama daha çok Karahanlılarda, kadim Türk adet ve geleneklerinin yaşadığı da görülmektedir. Ancak, hem Gazneliler hem de Karahanlılar üzerinde Samani tesiri daha fazladır; bunlar da Abbasilerden etkilenmişlerdir. Abbasiler de kısmen Emevi ama daha çok Sasani etkisi altında devlet kurumlarını oluşturmuşlardır."² Samanîlerin İran-Arap kültür mirasını devralan Karahanlı ve onlardan ziyade de Gazneli devletlerinde, Türklerin yazılı edebiyatın üretimine katkılarının henüz daha başlangıç düzeyinde olmalarını, fakat Arapça ve Farsça konuşan şehirli halkların bu alanda en azından 2-3 asırdan beri yoğun bir etkinlik içinde olduklarını düşünecek olursak, bu devletlerin hakim olduğu dönemde üretilen eserlerin henüz daha "Türk" nitelemesini tam olarak hak etmedikleri söylenebilir. Örneğin Büyük Selçuklu bürokrasisinin dilinin Farsça ve eğitim kurumlarındaki dilin de Arapça olması; onların Arapça ve Farsça'yı tercih etmelerinden çok, bürokrasi ve diğer kurumlarda bu dilleri konuşan insanların çalışıyor olmasıyla bir ilişkisi vardır.³

Aslında hem modern dönemlerde ulusal kimlik vurgusunun artması hem de Anadolu'da oluşan yeni kimliğin baskın unsurlarıyla "Türk" nitelemesini daha fazla hak etmesinden doğduğunu düşündüğümüz bu "Müslüman Türk" nitelemesinin, milliyetçi ideolojilerin doğasında olan tarihsel arka planla ilgili yapay inşalar aracılığıyla geriye dönük kullanıldığını fark etmemiz, bize bu alana ilişkin daha "bilimsel" bir yaklaşım geliştirmenin yollarını açabilir. Tarih ilmi gibi olanın olduğu gibi anlaşılmasını hedefleyen bir alanda, araştırma konusu olan öznelere kendilerini algılayış biçimlerinden uzak ve araştırmacının kendi zihnindekini, araştırma konusuna yansıtan bir bakış açısıyla yapılan ça-

2 Köprülüzade Mehmet Fuat, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I (1931), s. 182-183; makale Orhan Köprülü tarafından İtalyanca çevirisine yapılan ilaveler de dikkate alınarak bir kitap olarak yayımlanmıştır: Mehmet Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981. Türk kavramı üzerinde daha geç bir değerlendirme için bkz.: Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İng. Trc.: Yıldız Moran, İstanbul: E Yayınları, 1979, "Giriş Bölümü"; Fransızca'dan trc.: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, trc.: Erol Üyepazarıcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

3 Medreselerde Arapça'nın hakim olduğu bilinmektedir. Bürokrasiyle ilgili bkz.: Ann Lambton, "The Internal Structure of the Seljuq Empire", J. A. Boyle, (ed.), *Cambridge History of Iran*, Cambridge: University Press, 1968, c. V, s. 203-282.

lışmaların bilimsellik kriterini sağlama oranı son derece düşüktür. Bir taraftan Türklerin İslam öncesi dönemde göçebe bir hayat sürdürdükleri ve dolayısıyla yazılı kültür geliştirmedikleri, diğer taraftan da Türklerin her zaman medenî bir kimliğe sahip oldukları gibi tamamıyla ideolojik ve normatif bir bakıştan doğduğu görülen motivasyonların da bilimsel yaklaşımı zorlaştırdığını kabul etmemiz gerekir.

Bu iki yaklaşımın modern dönem Türk tarih yazıcılığında birleştirilmesi suretiyle bir taraftan Oryantalist bakış açısıyla İslam'la ilişkilendirildiğinde Müslüman Türklerin tarihsel deneyimleri neredeyse hiçe indirildiği, öte taraftan milliyetçi bakış açısını sürdürmenin bazı sıkıntılara yol açtığı ve din-dışı bir tarih inşası hedeflenerek birtakım çelişkili ön-kabullerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Osmanlı öncesi Müslüman-Türk hukuk tarihini ele aldığımız bu çalışmada, söz konusu sıkıntılara dikkat çekerek Türk hukuk tarihi araştırmalarını daha sağlıklı bir zemine oturtmayı hedefleyen bazı öneriler getirmeye çalışacağız. Çalışma, önce Türk hukuk tarihi üzerine yapılan modern dönem araştırmalarının kısa bir değerlendirmesiyle başlıyor. Arkasından Türk hukuk tarihi araştırmalarının arka planını ve bağlamını sunduğunu düşündüğümüz tarih araştırmalarının hukuk tarihi açısından önemine işaret edilecektir. Daha sonra ise, İslam hukukuna ilişkin özellikle İlahiyat fakültelerinde yapılan İslam hukuku çalışmaları konumuz açısından değerlendirilecektir. İkinci aşamada, Osmanlı öncesi Türk-İslam hukuk tarihi araştırmaları için zaruri olan tarihsel araştırmalarla "dinî" fıkıh metinlerinin bir araya getirilmesi yönünde bir deneme yapılacaktır. Bu bölümde fıkıh metinlerinin salt birer dinî metin olarak okunmasının yanlışlığına işaret edilerek, esasen dinî ve din-dışı ayrımını İslam tarih araştırmalarında sürdürmenin imkansız olduğu üzerinde durulacaktır. Fıkıh metinlerinin tarihsel bağlam aracılığıyla okunmasının çok önemli bir boşluğu dolduracağı ve şimdiye kadar kaynak yetersizliğinden yakınılan bir çok dönem için, özellikle sosyal ve kültürel hayatı anlamaya dönük olarak bize yeni fırsatlar sağlayacağı gösterilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın sonunda da fıkıh metinlerinin tarihsel bağlama yerleştirilmesi ile ilgili bir yöntem ve bibliyografya denemesinde bulunulacaktır.

Çalışmanın tarihsel sınırları, kabaca, V./XI. yüzyılın ortalarından başlamakta ve IX./XV. yüzyılın başında sona ermekte olup yaklaşık 4 asırlık bir dönemi kapsamaktadır. Mekansal sınırlama ise, -Karahanlılar, Gazneliler, Harzemşahlar gibi- Orta Asya Türk devletlerinin coğrafyası ile İran ve Anadolu'daki -Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu devletleri ve Anadolu Türk beylikleri gibi- Türk devletlerinin hakimiyet alanları olarak belirlenmiştir.⁴ Bu zamansal ve mekan-

4 Çok önemli olmasına rağmen Memlûk dönemi Mısır ve Hint alt-kıtası kendi başına ayrı bir çalışmayı hak ettiği için bu çalışma kapsamına alınmamıştır.

sal tercihin arkasında, Orta Asya'dan başlayıp Balkanlarda bir imparatorluğa dönüşen tarihsel süreçte Anadolu ve Balkanlardaki Müslüman Türklerin oluşturduğu hukukî kurumların arka planını anlama çabası yatmaktadır. Hem zaman dilimi, hem de mekan olarak oldukça geniş bir alan hakkında yapılacak bir değerlendirme, ister istemez belli genellemeler içerecektir. Özellikle bu saptırların yazarının uzmanlık alanı olmayan tarih biliminin hukuk tarihine potansiyel katkılarıyla ilgili genellemeler, konuya ilişkin başka çalışma olmaması sebebiyle kaçınılmazdır.

Ülkemizde hukuk tarihi çalışmaları, Darülfünûn'un 1911'deki düzenlemesinde "Ulûm-i hukûkiye ve Ulûm-i şer'iyeye" adı verilen dinî ilimler ve hukuk fakülteleri programlarında, Fıkıh Tarihi ve Tarih-i İlm-i Hukuk dersleriyle başlamıştır.⁵ Ancak hukuk tarihi çalışmalarının ülkemizde bilimsel araştırmaya konu edilmesi, esas olarak, Cumhuriyet döneminde Edebiyat Fakültesi tarih hocalarından Köprülüzade Mehmed Fuad ile Ankara Hukuk Fakültesi'nde Sadri Maksudi Arsal'ın çalışmalarıyla başlamıştır. Fıkıh cephesinde ise İzmirli İsmail Hakkı'nın çalışmalarını başlangıç olarak almak mümkündür. Fakat fıkıh cephesinde, Edebiyat Fakültesi'ndeki İslam Tedkikleri Enstitüsü çevresindeki faaliyetler dışında, bilimsel çalışmalarda 1950'ye kadar bir kopukluk vardır. 1949'ta İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasından sonra, ama esas olarak, 1982'de Yüksek İslam Enstitülerinin İlahiyat Fakültelerine dönüştürülmesiyle birlikte fıkıh cephesinde bilimsel faaliyetlerde canlanma olmuştur. Bu anlamda, Hayrettin Karaman'ın *İslam Hukuk Tarihi* adlı eserini anmak gerekir. Bu alandaki çalışmalara tekrar döneceğiz. Ama önce konunun tarihsel gelişimine bakmaya devam edelim.

Hukuk Fakültelerinde Hukuk Tarihi

Esas olarak hukuk tarihi araştırmalarını gerçekleştirmesi gereken hukuk fakültelerinde, bir metot geliştirerek Türk hukuk tarihinin nasıl işlenmesi gerektiğiyle ilgili bir çerçeve çizen ilk isim, Sadri Maksudi Arsal'dır; onun 1940'lı yıllarda Türk hukuk tarihinin incelenmesi için önerdiği çerçevenin yakın zamanlara kadar sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.⁶ Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi ve Türk Tarihi ve Hukuk* adlı çalışmalarında, benimsemiş olduğu -Kıta Avrupası geleneğinde modern-seküler hukuk sistemlerinin tarihi ile ilgili geliştirilen- genel anlatıyı, Türk hukuk tarihine uygulamaya çalışmıştır. Modern tarih yazımının

⁵ Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul: Kitabevi, 1995, s. 56-62.

⁶ Sadri Maksudi Arsal'ın hukuk tarihine dair kaleme aldığı dört kitabı vardır. Arapça harflerle yayınladığı ilk eseri *Hukuk Tarihi Dersleri* (Ankara, 1928), Kadim Cermen hukukuyla Frank devletinin kuruluşundan büyük ihtilale kadar geçen dönemde Fransız hukukunun ayrıntılı tarihine ayrılmıştır. Diğer üç eseri, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, *Türk Tarihi ve Hukuk* (1947) ve nihayet *Umumî Hukuk Tarihi* (1941)'dir.

evrimci çizgisine paralel olarak hukuk alanında Rönesans ile başlayan modern hukuk hareketi, ona göre şu genel aşamalardan geçmiştir: İntibah dönemi, tabii hukuk dönemi, Leibniz ve Montesquieu'nün düşünceleri, Göttingen okulu, tarihi mektep, pozitivizm ve tarihi maddecilik, Jhering'in tarihi mektebi eleştirisi ve günümüzde [XX. yüzyılın ilk yarısı] hukuk tarihi.⁷

Türk hukuk tarihini bu genel şemaya uygun olarak kurmak isteyen Aرسال, iki noktanın altını çizmiştir. Birincisi, Türk hukuk tarihinin Türkiye'de yaşayan Türklerin hukuk tarihi olduğudur. İkincisi ise, yukarıdaki genel anlatıya paralel biçimde, Türk hukuk tarihinin seküler köklerinin ortaya çıkarılarak İslam'dan bağımsız ve adeta "Türk" olarak niteleyebileceğimiz bir hukuk tarihi inşa edilmesi gerektiğidir. Esasında Aرسال, Türk hukuk tarihini beş döneme ayırır: Orta Asya Dönemi [İslam öncesi dönem], İslamlaşma dönemi, Selçuklu dönemi, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi.⁸ Aرسال'ın Orta Asya dönemini Türk hukuk tarihinde işleminin nedeni, Anadolu'da yaşayan halkların atalarının Orta Asya'dan gelmiş olması sebebiyle bu devrenin Türklerin hukuk tarihini anlamada önemli olmasıdır. Ama gerçekte bu dönemin İslam'dan bağımsız bir Türk kimliği oluşturma imkanları sunması ona daha fazla cazip gelmiş gibidir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki özel hukukun İslam hukukundan ibaret olduğundan hareketle, İslam hukukunun da öğrenilmesi zaruretine işaret etse de, Aرسال, aslında İslam hukuku dönemini Batı Avrupa hukuk tarihinin Rönesans öncesi skolastik dönemine benzetir ve burada İslam'dan bağımsız bir hukuk tarihinin olmadığını söyler. Biraz da teessüfle şöyle demektedir:

İslam âleminde Roma Hukuku gibi dine istinad etmeyen bir hukuk ta yoktu. İslam dünyasında hukuk dahi tamamen dine tâbi idi, hukukla din birleşmişti.⁹

Bu yüzden, Aرسال'ın *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eserini İslamiyet'ten önceki devre hasretmesinin ana nedeni; salt teknik bir tercih olmayıp hukuk tarihini algılama tarzında varlığı belirgin olan, dönemin yaygın olan ideolojik bakış açısı ve dinî olan ile din-dışı olan arasına kalın bir çizgi çeken kategorik yaklaşımdır. Aرسال'ın yaklaşımını, Türk hukuk tarihi yazıcılığına ilişkin ilginç ipuçları sunduğu için, iki örnekle açmak yerinde olacaktır.

Aرسال, Türk hukuk tarihinin İslam öncesi kaynaklarını sıralarken, Karahanlılar döneminde kaleme alınan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserine özel bir önem vermiş ve bu eserin İslam öncesi Türk kültürünün ve dolayısıyla Türk hukuk ve devlet telakkisine ilişkin çok önemli bir kaynak olduğunu ileri sürmüştür. Eserin İslam öncesi Türk sosyal ve siyasal yaşamını çalışmak için kaynak olduğu iddiasını sürdürürebilmek için, *Kutadgu Bilig*'in özgün bir Türk

⁷ Aرسال, *Umumî Hukuk Tarihi*, s. 5-26.

⁸ Ancak son dönemle ilgili Aرسال bunun bir mazi değil de parlak bir dönem olarak devam ettiği için hukuk tarihine konu etmemektedir. Bkz.: *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 17.

⁹ *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 9, dipnot 1.

eseri olduğunu, ancak içindeki felsefî düşüncelerin Fârâbî-Konfiçyüs'den geldiğini söylemiştir.¹⁰ Arsal'a göre *Kutadgu Bilig*'de geçen "Türe" aslında örfî hukuktur; yani hukuk tarihinde her milletin tarihinde yazılı olmayan ve yazılı olan hukuk safhaları vardır ve "türe", bu yazılı olmayan hukuka işaret eder. Ancak Yusuf Has Hacib'in eserini yazdığı dönemde ve mekanda (kitap 462/1069-1070'te Kaşgar şehrinde yazılmış ve Doğu Karahanlılar hanedanına mensup bir hana sunulmuştur) çok güçlü bir yazılı hukuk geleneğinin varlığını bu teori göz ardı etmektedir. Serahsî'nin (ö. 483/1090) bugün 15 büyük cilt halinde yayınlanan *Mebisût* adlı hukuk ansiklopedisi, aşağı yukarı *Kutadgu Bilig*'le aynı dönemde yazılmıştır [h. 460-470 arası].¹¹ Bunlar arasında yapılacak bir mukayese, konuyu Türk'ü arayıp çıkarma bağlamından uzaklaştırarak daha sağlıklı bir zemine taşıyabilir. Bu dönemde Fergana bölgesi, Buhara ve Semerkand çok önemli birer kültür ve medeniyet merkezi olup, Mâverâünnehir bölgesinde felsefeden edebiyata, hukuktan dilbilimine kadar çok zengin bir edebiyatın mevcut olmasına rağmen Arsal'ın, bu eserin yazıldığı coğrafyada yazılı bir hukuk geleneğinin olmadığı izlenimini verecek bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Arsal, *Kutadgu Bilig*'i İslamiyet öncesi Türk hukukunun kaynakları olarak okumakla, onu aynı dönemde yazılan diğer edebî ürünlerle karşılaştırarak Karahanlılar dönemi hukukî ve sosyal hayatı anlamak için okuma fırsatını kaçırmış görünüyor. Halbuki onun da kabul ettiği gibi, aslında bu kitaptaki fikirler "on birinci asırda Müslüman Uygur Hanlıklarında hakim olan telakki ve teşkilatın biraz idealize edilmiş bir hülasesidir."¹² Hatta o *Kutadgu Bilig*'de İslamî tesirin çok az olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.¹³

Arsal'ın İslamiyet öncesi hukuk tarihinin kaynakları arasında zikrettiği bir başka malzeme de Cengiz Yasası'dır.¹⁴ Her ne kadar böyle bir yasanın varlığı ve mahiyeti tartışmalı olsa da, bizim için önemli olan Arsal'ın bunu gündeme getirme biçimidir. Ona göre, Türklerin İslamiyet öncesi [IX.-X. yüzyıllar öncesi] hukuk ve kültürüne ilişkin yapılacak bir çalışma, Türklerin akrabası olan Moğolların o dönemdeki [XII.-XIII. yüzyıllar] Moğolistan ve Moğol İmparatorluğu'nun hukukundan yararlanabilir. Tabii ki coğrafi yakınlık, göçebe hayat vs. gibi ortak paydalar yanında, esas olarak, Arsal'ı böyle bir kaynağı önemsemeye götüren şey, Moğolların henüz daha Müslüman olmamış olmalarıdır. Yani yine -Müslüman olmayan anlamında- seküler bir kaynak arayışıyla karşı karşıyayız. Bu değerlendirmeler, *Timur Tüzükâtı*¹⁵ ve *Hutayname* için de geçerlidir. Bu

10 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 118-120.

11 Bkz.: Aşağıdaki bibliyografyada "Serahsî" maddesi.

12 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 118.

13 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 98.

14 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 167-77.

15 *Timur Tüzükâtı*'nın bir çok Türkçe çevirisi mevcuttur. Örneğin bkz.: Sahibkran Emir Timur Muhammed, *Tüzükât-ı Timur. Timur'un Günlüğü ve Başarı Prensipleri*, Kutlukhan Şakirov ve Adnan Aslan, (haz.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004.

kaynakların önemsiz olmadığını söylemek istemiyoruz, aksine onların son derece önemli tarihî belgeler olduklarının bilincindeyiz; ama bunların -yazıldıkları dönem veya coğrafya yerine- geçmişteki hayalî bir “Türk” kültür ve hukukunun kaynakları olarak okumak ne kadar doğrudur? Sonuç olarak *Cengiz Yasası*, İlhanlı Devleti’nin yasaları olarak anlamlıdır.¹⁶ Aynı şekilde Timur *Tüzükâtı* da, Timur’un devlet ve siyaset anlayışını çalışmak için bir kaynak olabilir, İslamiyet öncesi Türk hukukunun kaynakları olarak değil. Her ne kadar geleneksel yaşam formlarını devam ettiren çağdaş bazı göçebe ve yerel Türk boyları ile ilgili yapılacak antropolojik çalışmalar, eski Türk hukuk tarihinin anlaşılması için bazı katkılar sağlasa da, bunların bin yıl önceki bir yaşam biçimiyle aynı olduğunu varsaymak çok iyimser bir bakış olur.

Arsal’ın Türk hukuk tarihine dair çizdiği şemada, ilk döneme hasrettiği çalışmalarından sonra, hukuk tarihçilerinin onun çalışmalarını sürdürmedikleri anlaşılıyor. Bunun yerine 1950’lerden sonra hukuk tarihi yazıları, Arsal’ın İslam öncesine ilişkin gözlem ve değerlendirmelerini fazla sorgulamadan ama kısaca aktardıktan sonra, temel olarak İslam sonrası döneme yönelmektedirler. Coşkun Üçok,¹⁷ tarihsel bağlamı ihmal etmediği izlenimi veren bir yaklaşımla kaleme aldığı kitabında İslam sonrasını; Babil Hukuku, İsrail ve Yahudi Hukuku, İslam Hukuku, Abbasi Devlet Teşkilatı, Büyük Selçuklu Devletinin Teşkilatı, Anadolu Selçuklu Devleti Teşkilatı, Moğol Hukuku ve Osmanlı Devlet Teşkilatı şeklinde bölümlere ayırmıştır. Perspektifi sağlıklı ama belge ve kaynak açısından zayıftır. Yeterince belgelenmemiş ve ikincil literatürden alınan bilgiler içermektedir.

Bu çalışmadan sonra, Türk hukuk tarihine ilişkin, 1980’lere kadar yeni bir çaba pek fazla görülmemektedir; ancak bu tarihten sonra ciddi bir canlanma göze çarpmaktadır. Bunun esas nedeni, 1982 YÖK Kanunu ile birlikte Türk Hukuk Tarihi’nin hukuk Fakültelerinde zorunlu ders olmasıdır. Bununla birlikte Yüksek İslam Enstitüleri ve İlahiyat fakültelerinin, İslam hukuku alanında Türkçe eserler üretmeye başlamaları da kısmen etkili olmuş olabilir. Ayrıca Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte, İslam-Osmanlı hukuk doktrinine aşina olan hukuk fakültelerindeki hocalar ya da yargı mekanizmasında aktif çalışan hukukçuların

16 Cengiz yasaı farklı değerlendirmelere konu olmaktadır. Bunun için bkz.: Curt Alinge, “Moğol Kanunları”, trc.: Coşkun Üçok, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1953, c. X, sy. 1-4, s. 688-703; 1954, c. XI, sy. 1-2, s. 525-542; 1955, c. XII, sy. 1-2, s. 285-297; 1956, c. XI-II, sy. 3-4, s. 103-119.

Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür. İlhanlılar Devri, 1220-1350*, trc.: Cemal Köprülü, Ankara: TTK, 1957, s. 408-434.

D. Ayalon, “The Great Yasa of Chingiz Khân: A Re-examination”, *Studia Islamica*, 1971, sy. 33, s. 97-140; 1972, sy. 34, s. 151-180; 1972, sy. 36, s. 113-158; 1973, sy. 38, s. 107-156.

D. O. Morgan, “The ‘Great Yasa of Chingiz Khân’ and Mongol Law in the Ilkhânate”, *BSOAS*, 1986, sy. 49, s. 163-176.

17 Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1946.

katkılarından da söz etmek yerinde olur. Bu bağlamda Ebülula el-Mardin'in¹⁸ ve Ali Himmet Berki'nin bazı eserleri önemlidir.¹⁹ Ancak bu eserler hukuk tarihi araştırmaları olmaktan ziyade, esas olarak, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası gelişen "ikili hukuk" doktrini, yani İslam ve Batı hukuk doktrinlerinin bileşiminden doğan son dönem Osmanlı hukuk doktrini hakkında bilgi vermekte olup özellikle de bizim konumuz açısından çok fazla bir katkı yapmamaktadır.

Türk hukuk tarihi yazıcılığında yeni bir dönem olarak göreceğimiz 1980'ler sonrasında, hukuk fakülteleri bağlamında, İslam hukuk tarihini ele alan ilk eser, Halil Cin ve Ahmet Akgündüz'ün birlikte yazdıkları *Türk-İslam Hukuk Tarihi* başlıklı kitaptır.²⁰ Bu kitap ve ondan sonra yazılan benzeri kitaplar²¹ aslında ders kitabı olmaları sebebiyle, hukuk fakültesi lisans öğrencilerine temel düzeyde İslam hukuk doktrinini sunmayı önceliklemişler ve tarihsel araştırma boyutuna haklı olarak yeterince ilgi göstermemişlerdir. Buna rağmen bu eserde görülen bazı temel varsayımların üzerinde durulması faydalı olacaktır. Çünkü eserdeki bazı yaklaşımlar ve varsayımlar, Türk hukuk tarihine dair belirli bir bakışı yansıtmaktadır ve eğer biz bugün bu alanda yeni araştırmalara yaparsak bu varsayımları sorgulamak durumundayız. Öncelikle bu eserde Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri, Tanzimat ve Cumhuriyet Türk hukuk tarihinin en önemli olayları olarak görülmüş ve Türk hukuk tarihi şu üç döneme ayrılmıştır:

1. İslamiyet öncesi: Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinde hukuk.
2. İslamiyet sonrası: Yaklaşık bin yıllık bir devre.
3. Cumhuriyet dönemi.²²

18 Ebü'l-Ula el-Mardin, *Hukuku Medeniye Dersleri*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1928.

19 Berki'nin bazı eserleri şunlardır:

Hukuk Tarihinde İslam Hukuku I, Ankara: Örnek Matbaası, 1956.

İslam Şeriatında Kaza (Hüküm ve Hâkimlik Tarihi ve İfta Müessesesi), Ankara: Yazıcıoğlu Matbaası, 1962.

Bu bağlamda işaret edilmesi gereken başka isimler de vardır. Örneğin, bunlardan bir tanesi, Mustafa Reşit Belgesay'dır. Onun Kur'an'dan ve İslam hukukundan hareketle oluşturmaya çalıştığı hukuk prensipleri, bu dönemde İslam hukuk kavramlarının anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Örnek olarak bkz.: *Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk: Mevzuat İçtihatlar Tatbikat*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1963. Ayrıca bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer çalışma da, Şakir Berki ve Hayrullah Hâmidî'nin birlikte yazdıkları eserdir: *İslam Hususî Hukukunun Ana Prensipleri: Kur'anda Hukuk*, 1. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1956 [gözden geçirilmiş 2. baskı: 1962].

20 Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, 2 cilt, 1. Baskı, Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1989 [2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, İstanbul, 1990. (Bu çalışmada, eserin Timaş Yayınları nüshası esas alınmıştır.)

21 Türk hukuk tarihine ilişkin bu dönemde yayımlanan bazı eserler şunlardır: Ziya Umur, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul: Beta, 1993; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta, 1995, 1996; Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2003.

22 Cin ve Akgündüz, *Türklslâm-Hukuk Tarihi*, s. 21-24.

İslam öncesi Türk hukuk tarihinin kaynakları, genel olarak Arsal'ın çizdiği çerçevede özetlenmekle birlikte, Timur *Tüzükât*'ı ve *Ruznâme-i Hitay* gibi bazı yeni kaynaklara da işaret edilmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bunların İslamiyet öncesi için değil de, İslam sonrası için kaynak olarak kullanılması daha uygun olurdu.

İslam hukuku devresi ise tek dönem olarak görülmüştür. Daha önce Arsal'ın bu devreyi, "İslamlaşma dönemi", "Selçuklu dönemi" ve "Osmanlı dönemi" olarak gören bakış açısına ve Üçok'un, Osmanlı devrini "Tanzimat sonrası" ve "Tanzimat öncesi" olarak iki bölümde inceleyen yaklaşımına, Cin-Akgündüz bir ölçüde değinseler de,²³ esas olarak birinci bakış açısını korudukları anlaşılıyor. Zira, İslam dönemini tek bir devre olarak görmelerinin arkasında, bu dönemde -Tanzimat istisna edilirse- kayda değer bir değişimin yaşanmadığı düşüncesi etkili olmuştur. Şöyle demektedirler:

Dönemin başında [İslamlaşma safhasında] ve sonunda [Tanzimattan sonra] meydana gelen değişiklik, Türk Hukuk Tarihi açısından ayrı bir dönemi ortaya çıkarmaz. Zira başta ve sondaki farklılık %30 nisbetindedir. Bu sebeple hâkim olan İslâm Hukukunun esaslarını, Türk Devletindeki uygulamayı da ayrı ayrı belirterek işleyeceğiz. *Zaten bu dönemdeki en önemli değişiklik, kamu hukukunun bazı dallarında vâki olmuştur.* Kayda değer diğer bir değişiklik safhası da Tanzimat hareketinden sonra başlamıştır.²⁴ [İtalikler bana aittir.]

Genel olarak XX. yüzyıl İslam hukuk araştırmalarında görülen bu tipik yaklaşıma bugün artık pek fazla iltifat edilmemektedir. Günümüzde, İslam döneminde hukuk alanında bazı kamu hukuk dalları hariç kayda değer bir değişim olmadığını söylemek, adeta bin yıllık bir devreyi tarihten arındırmak manasına geldiği vurgulanmaktadır.²⁵ Bu eser, fıkıhçıların şer'iliği tanımlamak için kullandıkları *usûl* adı verilen delilleri de İslam hukukunun kaynakları olarak aynen sıralamıştır. Hukukun kaynak tanımlaması açısından, bunların kaynak olarak görülüp görülemeyeceğinin de sorgulanması gerekirdi. Aynı şekilde İslam hukukunun dönemleri de:

1. Hz. Peygamber dönemi.
2. Dört Halife ve Sahabe dönemi.

²³ Cin ve Akgündüz, *Türkİslâm-Hukuk Tarihi*, s. 147-178. Bu çalışmada; Karahanlılar dönemi, Selçuklular sonrasından Osmanlılara kadar olan dönem ve nihayet Osmanlı dönemi şeklinde üç döneme işaret edilmektedir. Bunların da kendi içinde bazı özelliklerine ve alt-dönemlerine işaret edilmiştir. Ancak bu tarihsel dönemlemenin teoride kaldığını ve pek pratik sonuçları olmadığını belirtmemiz gerekir. Zira hukuk tarihinin kaynakları olarak fıkıh ve fetva mecmualarına daha önce işaret edilmiş olmasına rağmen bu ikinci dönemleme açısından onların ne şekilde kullanılabileceği tartışılmamıştır. Bu yüzden Cin ve Akgündüz, söz konusu dönemi fıkıh doktrinine dair genel bilgi vererek işleme yoluna gitmektedirler.

²⁴ Cin ve Akgündüz, *Türkİslâm-Hukuk Tarihi*, s. 22-23.

²⁵ Oryantalist söylemde İslam hukuku ile ilgili değerlendirmeler için bkz.: M. Bedir, "Oryantalizm ve İslam Hukuku", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 4, s. 11-42.

3. Tabiin dönemi.
4. Mezheplerin Teşekkülü: Müçtehit imamlar dönemi.
5. Taklid dönemi.
6. Kanunlaştırma ve Yeni İctihat dönemi.

olarak belirlenmiştir.²⁶ Aslında bu dönemler, hukuk tarihi araştırmalarının beklentilerine göre yapılmış dönemlendirmeler olmayıp, fıkıhın kendi amacı ve mantığı içinde düzenlenmişlerdir. Başka bir ifadeyle bu, fıkıh metinlerinin otorite inşasına yönelik bir dönemlendirme olup bin yıllık bir dönemde tarihsel olarak hukuk sahasında meydana gelen gelişmeler, değişimler ve olaylarla ilgili bize pek bir şey söylememektedir.

Hukuk fakültelerindeki Türk hukuk tarihi ders kitaplarında İslam dönemi, genellikle İslam hukuk doktrininin anlatımından sonra, Osmanlı pratiği üzerinde yoğunlaşmakta ve çalışmaların büyük bölümü bu konuya hasredilmektedir. Aslında Arsal'ın vurguladığı "Türk hukuk tarihi, temelde Türkiye coğrafyasında yaşayan Türklerin hukuk tarihi olması gerekir tezi" bu çalışmalarda kabul edilmiş görünmektedir. Genel olarak Türk hukuk tarihi çalışmalarının artık bu yeni dönemde İslam dönemiyle sınırlanmasının temel nedeni, İslam öncesi Türk hukukunun kaynakları olarak niteleyebileceğimiz somut ve doğrudan hukukla ilgili belge ve literatürün son derece sınırlı olmasıdır. Dolayısıyla Arsal'ın yaklaşımı, ideolojik ve konjektürel olarak anlamlı olsa bile uzun vadede tutarlı bir yaklaşım olarak görülmemiştir. O halde Türklerin gerçek anlamda hukuk tarihini Müslümanlığı kabulleriyle başlatmak yanlış olmaz.

Ancak, Arsal'da tespit ettiğimiz hukuk tarih yazıcılığını etkileyen iki unsur, yeni çalışmalarda da genel olarak kendisini hissettirmektedir. 1980 sonrası hukuk tarihçiliği, konuyu İslamî döneme hasretse bile, Osmanlı pratiği dışında, doktrin olarak İslam hukukunu anlatmakla yetinmiş ve yine İslam hukukçularının başka bir amaçla kaleme aldıkları fıkıh tarihi şemasını kullanmışlardır. Başka bir ifadeyle, Osmanlı öncesi Türk hukukunun tarihsel pratiği bu eserlerde neredeyse hiç konu edilmemiş gibidir. Kamu hukuku ile ilgili bazı gözlemler belki burada istisna edilebilir. Özellikle devlet yönetimi, hükümdar otoritesi vs. gibi kamu hukukunu ilgilendiren bazı gözlemlere, tarihçilerin işaret ettikleri doğrultuda değinilmiştir. Fıkıh kitaplarındaki haliyle doktrinin anlatılması tabii ki hukuk tarihi için ilk adım olabilir. Ama netice itibarıyla, fıkıh metinlerinin kurgusunda hukuk, kutsal ve değişmez olarak tanımlanmaktadır. Ama bu salt bir kurgudur, gerçekte bu metinlerin satır araları değişimi yansıtır. Buna rağmen İslam hukukunun değişmezliği, Türk hukuk tarihi kitaplarının zaman zaman açıkça vurguladıkları ama genellikle zımnen kabul ettikleri bir "gerçek" olarak görül-müştür. İslam hukuk tarihi kitaplarının dönemsel şemasının aynen aktarılması

²⁶ Cin ve Akgündüz, *Türk İslâm-Hukuk Tarihi*, s. 106-129.

ve hukuk doktrininin fıkıh usulü, furu-ı fıkıh eserlerindeki kurguyla anlatılması bu yaklaşımın en önemli göstergeleridir. Buna göre şema, müçtehit imamlar dönemiyle sona erdirilmekte ve mezheplerle birlikte taklit devri başlatılmaktadır. Türk hukuk tarihiyle bunun ilişkilendirilmesi durumunda, Türk devletlerinin hukuku değişmez bir hukuk olarak algılanmak durumundadır.

Tarih ve Hukuk Tarihi

Bu amaçla şimdi ülkemizdeki tarihçilerin hukuk tarihine yaptıkları katkılara bir göz atmamız ve Türk hukuk tarihini inşa edebilmek için tarih cephesinden ne gibi katkıların gelebileceğine bakmamız faydalı olur. Bu bağlamda üzerinde durulması gereken ilk isim, kuşkusuz M. F. Köprülü'dür.²⁷ Köprülü, belki de Mekteb-i Hukuk'u tamamlamamış olmasından dolayı, hukuk sahasına hayatı boyunca özel bir önem atfetmiştir. Onun, Arsal'la birlikte Türkiye'de hukuk tarihi araştırmalarını başlatan iki kişiden biri olduğuna işaret etmiştik. Köprülü'den sonra İstanbul ve Ankara'daki edebiyat fakültelerinde tarih araştırmacılarının genel tarih yanında, hukuk tarihine de eğilmeleri bir gelenek olmuştur. Bu bağlamda Köprülü yanında İ. Hakkı Uzunçarşılı, Zeki Velidi Togan, Mükrimin Halil İnanç, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen ve İbrahim Kafesoğlu'nun adlarını anmakta yarar vardır. Köprülü, Togan, Turan, Köymen ve Kafesoğlu'nun çalışmaları bizim araştırma konumuz olan Osmanlı öncesini ilgilendirdiği için önemlidir. Halil İnalçık'ın çalışmalarında da, aynı şekilde Osmanlı öncesine ilgili bol referans mevcuttur. Her ne kadar tarihçi oldukları için çalışmaları doğrudan konumuzu ilgilendirmese de, bu isimlerin çalışmalarına başvurmaksızın hukuk tarihine ilişkin sağlıklı bir yaklaşım oluşturulamaz. Bu, hem tarihçi olmaları sebebiyle ve hem de onların özellikle hukuk fakültelerinde İslam hukukuna karşı gözlemlenen önyargıları daha az taşımaları sebebiyle böyledir. Örneğin Fuad Köprülü'nün çalışmaları

27 Köprülü'nün konumuzla ilgili çalışmaları şunlardır:

"Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri" adlı monograf çalışma, önce 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi* mecmuasında yayımlanmış, ardından bazı ilavelerle İtalyanca çevirisi yapılmış ve bir kitap halinde basılmıştır. Orhan Köprülü İtalyanca'daki ilaveleri de dikkate alarak onu Türkçe bir kitap olarak yayımlamıştır: *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1981.

"Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Bağımsız bir Türk Amme Hukuku yok mudur?", *Belleten*, c. II (1938), s. 39-72.

"Orta Zaman Türk İslam Feodalizmi: Le Féodalisme turc-musulman au Moyen-Age," *Belleten*, c. V (1941), s. 319-334, 335-350.

*MEB İslam Ansiklopedisi'*ndeki bir çok madde yanında özellikle "Fıkıh" maddesi. Köprülü'nün hukuk tarihi konulu çalışmaları ayrıca şu eserde toplanmıştır: M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Orhan F. Köprülü, (haz.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983.

rında milliyetçi-seküler bir perspektif kendisini hissettirmektedir ve dolayısıyla İslam hukuku malzemesini ele alırken onun bazı çalışmalarında genel önyargılarla hareket ettiği söylenebilir. Buna rağmen *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Fıkıh" maddesi ile daha önce kaleme aldığı -"Bizans Tesiri" ve "Türk Hukukî Müesseseleri" adlı makaleleri, Köprülü'nün, XX. yüzyılın ilk yarısında Batı dışı toplumlara dönük Batılı bilim adamlarının Avrupa-merkezci bakış açısına, Edward Said'in *Orientalism* adlı meşhur eserinde yönelttiği eleştirileri oldukça erken bir dönemde yöneltmesi açısından son derece ilginçtir. Ayrıca onun, Türk ilim dünyasındaki dinî olan ile din-dışı olan şeklinde seyreden kısır tartışmaları da aşma yönünde ciddi bir çaba içinde olduğu zaman zaman görülmektedir. Türk amme hukukunu çalışmak için -oryantalizmin yaptığı gibi- sadece fakihlerin ürettiği hilafet teorisine ve fıkıh doktrinine ilişkin metinlere başvurulmasının yanlışlığına işaret etmesi ve alternatif olarak konunun sosyolojik bir yaklaşımla ele alınması gereğini vurgulaması çok anlamlıdır. Köprülü somut olarak çok fazla örneklemese de, Türk hukuk tarihi araştırmalarında izlenmesi gereken yöntem üzerine kafa yoran nadir Türk araştırmacılarından biridir. Örneğin "Bizans Tesiri" başlıklı makalesinin yönetime dair olan bölümünde şöyle demektedir:

Bütün içtimai müesseselerimiz gibi hukuki müesseselerimizin tetkikinde de İslamiyetten evvelki devirlerden başlayarak kronolojik bir surette, muhtelif türk devletlerinde o müesseselerin ne gibi safhalardan geçtiğini anlamak ve her devirde ve her coğrafi sahada hariçten gelmesi muhtemel te'sirleri de tesbit etmek mecburiyetindeyiz. Ancak böyle *génétique* ve *comparatif* bir usul sayesinde, her müessesenin dahili tekamülünü, maruz kaldığı harici te'sirleri, ictibas olunan yabancı müesseselerin milli bünyemiz içinde nasıl bir mahiyet aldığını bütün sebepleri ve neticeleriyle anlamak kabil olur.²⁸

Yine onun "Türk Amme Hukuku" adlı çalışmasında yönetime ilişkin yaptığı şu değerlendirme, bugün bile canlılığını korumaktadır:

Orta Zaman Türk hukukunu tetkik için, umumiyetle hukuk tarihi tetkiklerinde ittibâ edilen usule ve tarihi-filolojik muhtelif yardımcı disiplinlere müracaat tabiidir. Bu çalışma için sistematik hukuk bilgisi ne kadar zaruri ise, muhtelif mahiyette tarihi kaynakların sağlam bir tarzda kullanılabilmesi için filoloji ile beraber tarihin yardımcı ilimleri dediğimiz tâli şubelerin bilinmesi de o kadar zaruridir. (...) Mamefih bütün bu bilgiler kuvvetli bir sosyoloji kültürüne yani hukuki sosyolojiye dayanmadıkça, dâima eksik kalmaya mahkûmdur.²⁹

Ancak bu artılarına rağmen Köprülü, yine de, dönemin tarihsel ve ideolojik bakış açılarını tamamen de aşamamıştır. Örneğin bir taraftan Batı hukuk tari-

28 Köprülü "Bizans Tesiri", s. 181.

29 Köprülü, "Türk Hukukî Müesseseleri", s. 236.

hi araştırmalarında hukuk sosyolojisinin önemine işaret ederek Türk hukuk tarihinde böyle bir bakış açısını yerleştirmeye gayret ederken, diğer yandan bazı oryantalistlerin İslam hukukunun tarihine ilişkin yaptıkları kimi genellemeci gözlemleri çok fazla sorgulamadan ve kendi yöntemiyle çelişmesi pahasına aynen kabul etmektedir.³⁰

İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*³¹ adını taşıyan eserinde, özellikle Türk devletlerindeki devlet teşkilatlanmalarına ilişkin yaptığı tespitler, sonraki Türk tarihçileri için bu konularda temel bir kaynaktır. Selçuklu ve diğer Türk devletlerinde vezirlik, bürokrasi, kadılık, ihtisap vs. gibi kurumların sınırlarının çizildiği bu eser, aslında hukuk tarihi açısından son derece önemli olmasına rağmen, sadece tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Diğer yandan Uzunçarşılı'nın kendisi, bulgularını fıkıh literatürüyle teyit yoluna gitmemiştir. Bu ise, Türk sosyal bilimcilerinin dinî olana mesafeli yaklaşımından kaynaklanmış gibidir.

Türk tarih yazıcılığını oluşturmada önemli bir role sahip olan Z. Velidi Togan, *Tarihte Usûl* adlı çalışmasında, tarih yazımının kaynaklarını ele alırken fıkıh metinlerinin önemine işaret etmiş ve bazı çalışmalarında da bunu uygulama imkanı bulmuştur.³² Bu eserin asıl önemi, Türk tarih yazıcılığında Türk halkları ve devletlerini çalışmak için başvurulması gereken kaynakları sistematik bir biçimde vermiş olmasından gelmektedir. Ama Togan'ın hukuk tarihine ilgisi sistematik olmayıp, sadece tarih araştırmaları açısından fıkıh metinlerinin önemine işaret etme ile sınırlıdır. Buna rağmen, onun tarihsel bir araştırma için fıkıh metinlerinin önemini vurgulaması ve diğer dinî edebiyatın önemine işaret etmesi, Türk tarih yazıcılığında önemli bir aşamayı temsil eder. Togan da -Köprülü gibi- dinî metinlerin Türk tarih yazıcılığı açısından önemine işaret ederken bunlara karşı daha az önyargılıdır.

Osman Turan'ın çalışmaları da, hocası Köprülü'nün izinden gider. Turan, doğrudan fıkıh metinlerine başvurmasa da bunların öneminin farkındadır. Ya-

30 Bkz.: Köprülü, "Fıkıh", *İA*, c. IV, s. 601-22; "Türk Hukukî Müesseseleri", s. 239-41.

31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, 2. baskı, Ankara: TTK, 1970 [1. baskı, 1939].

32 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 2. baskı, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., 1969, s. 66-68. Togan'ın, fıkıh kitaplarından yararlanan bazı çalışmaları mevcuttur:

Togan, Alâuddin Muhammed b. Mahmud el-Harezmi'nin (645/1247'de Harezm Cürcâniye'sinde öldü), *Yetîmetü'dehr fi fetâvâ ehli'l-asr* adlı eserindeki Harzemce kelimelerle ilgili bir çalışma yapmıştır. Bkz.: "Chwarezmisch Sätze in einem arabischen Fiqh-Werke", *Islamica*, 1927, sy. 3, s. 190-203.

Kitâbü'l-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî adlı fıkıh eserindeki (bu kitap için bkz. aşağıdaki bibliyografyada Burhanü's-şeriâ Mahmud maddesi) Karahanlı hükümdarı İbrahim Tamgaç Han'ın bir vakfiyesinin Togan tarafından yayına hazırlandığını Y. Z. Kavakçı söylemektedir, ancak yayımlanıp yayımlanmadığı tespit edilememiştir. Bkz.: *Karahanlılar Devrinde İslam Hukukçuları*, 110.

yımladığı vakıf kitabeleri ve münşeat mecmualarıyla hukukun tarihsel pratiğine ışık tutacak çalışmalar yapmıştır.³³ Ancak fıkıh ve ilgili literatüre yeterince ilgi gösterilmemesi, hukuk tarihine ilişkin tarihsel cepheden gelebilecek katkıları sınırlamıştır. Köprülü'nün diğer bir öğrencisi olan Mehmet Altay Köymen'in çalışmaları da, aynı şekilde, Selçuklu sosyal ve hukukî tarihine ilişkin olarak önemlidir. -Köprülü ve Turan gibi- Köymen de, vakıf senetlerinin tarih ve sosyal tarih için önemine işaret etmiştir.³⁴ Anadolu Selçuklu vakfiyelerine ilişkin daha yeni bir çalışma, Sâdi S. Kucur tarafından yapılmıştır.³⁵ Bu çalışma, tarihçiler arasında çeşitli nedenlerle bir kaynak olarak alınmayan fıkıh eserlerine değinmemiş olsa da, Selçuklu dönemi vakfiyelerine dair çalışmaların karşılaşılabileceği metodolojik zorluklara dikkat çekmekte ve bu zorlukların aşılması yönünde önemli ipuçları sunmaktadır.

Tarihçilerin hukuk tarihine katkılarının genel anlamda kamu hukuku alanında daha yoğun olduğunu söyleyebiliriz.³⁶ Türk tarih yazıcılığında bir gelenek olan, herhangi bir devletin tarihi araştırılırken merkez ve taşra teşkilatlarının tespiti, bizim kamu hukuku ile ilgili tarihsel pratiği anlamamıza ve doktrin eserleriyle bu bulguları karşılaştırmamıza yarayabilir. Tarihçilerin bu alana yö-

33 Osman Turan'ın hukuk tarihi açısından önemli olan çalışmalarının bir kısmı şunlardır:

Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), Ankara: TTK, 1958. Bu çalışma, Anadolu Selçuklularının hukuk tarihine ilişkin son derece önemli bir belge olup, aynı dönemde Anadolu'da tedavülde olan fıkıh ve ihtisâb eserleriyle karşılaştırılarak çalışıldığı takdirde önemli neticeler alınabilir. Osman Turan'ın konuyla ilgili bazı makaleleri şunlardır: "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku: Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri" *Bellekten*, 1948, c. XII, sy. 47, s. 549-574; "Selçuk Türkiye'sinde Faizle Para İkrasına Dair Hukukî Bir Vesika", *Bellekten*, 1952, c. XVII, sy. 62, s. 251-260; "II. İzzeddin Keykavus'a ait bir temlikname, içinde: *Zeki Velidi Armağanı*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1950-55, s. 157-176; "Selçuklu Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak", içinde: *Köprülü Armağanı*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 531-564; "İkta" *İA*, c. V/II, s. 949-959; "Selçuk Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*, 1947, c. XI, sy. 42, s. 197-236; "Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Bellekten*, 1947, c. XI, sy. 43, s. 415-430; "Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, 1948, c. XII, sy. 45, s. 415-430.

34 Köymen'in ilgili bazı çalışmaları şunlardır:

"Selçuklu Devri kaynaklarına Dair Araştırmalar, I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", *Ankara Üniversitesi DTDF Dergisi*, 1951, sy. 8, s. 537-648; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi- I: Kuruluş Devri*, Ankara, 1979; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi- II: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 1954; *Alp Arslan ve Zamanı, I-II*, Ankara, 1983; "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", *Studi Pre Ottomani e Ottomani del Convegno di Napoli (24-26 Settembre 1974)*, Napoli, 1976, s. 153-163.

35 Sâdi S. Kucur, "Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre-", Doktora Tezi, İstanbul: *M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 1993.

36 Belirli bir Türk devletine hasredilmiş monografi çalışmalarında standart bir konu olarak devletin merkez ve taşra teşkilatlanmasına dair yapılan çalışmalara bir çok örnek verilebilir, ama Reşat Genç'in *Karahanlılar Devlet Teşkilatı* (Ankara: Kültür Bak. Yay., 1981) kitabı bütün olarak bu konuya hasredilmiştir.

nelmelerinin, bu alanın temelde geleneksel fıkıh düzenlemesinin dışında kalmasından kaynaklandığı söylenebilir; yani Türk tarih yazıcılığının klasik dindışı olana ilgisi ile bunu izah etmek mümkündür.

Ancak tarihçilerin katkılarını, onların salt hukukî olana ilgileriyle sınırlamak doğru değildir. Daha önemlisi, bir hukuk sistemi izole bir biçimde var olmadığına göre, onun içinde yeşerdiği ve olgunlaştığı toplumun tarihinden bağımsız bir şekilde anlaşılması imkansızdır. Tarihsel araştırmaların, bu amaçla, herhangi bir hukuk doktrini metninin bağlamını çıkarması açısından önemli olduğu aşikardır. Bu açıdan Türk devletleri tarihine ilişkin tarihçilerin ortaya koyduğu bulgular, hukuk tarihçisi için her adımda göz önünde tutulması gereken veriler olmalıdır. Ülkemizde Türk devletleri tarihine ilişkin oldukça ayrıntılı araştırmaların yapılmış olması ve özellikle Arapça ve Farsça kaynakların, tarihçilerin ilgisini hak eden bölümlerinin Türkçe'ye kazandırılmış olması bu açıdan işimizi kolaylaştıracaktır. Amacımız bu araştırmalara ilişkin bir literatür çalışması yapmak olmadığı için, söz konusu her bir devlet için yapılan araştırmaların literatür bölümlerine okuyucuyu yönlendirmek yeterli olacaktır.³⁷

Her ne kadar prensip olarak bu çalışmada değinmesek de, Avrupalı tarihçilerin Türk devletleriyle ilgili yaptıkları bazı çalışmaların, özellikle hukuk tarihi ile de ilgili olan bir kaçının ismini zikretmekte yarar vardır. Bunlardan ilki, Moğol istilasına kadar Orta Asya Türk tarihi için vazgeçilmezliğini hala koruyan W. Barthold'un *Turkistan down to Mongol Invasion* adlı çalışması, sosyal ve dinî-entelektüel tarihe de ışık tutan önemli veriler içermektedir.³⁸ E. C. Bosworth'un *Gaznavids* adlı çalışmasında Orta Çağ İran şehirlerinin bir prototipi olarak Nişapur'un sosyal ve dinî yapısına, Hanefi-Şafii hukuk okullarının -ve elbette, diğer toplumsal zemini olan dinî yapılanmaların- bu şehirlerde oynadıkları siyasî hukukî rollere ve onların yönetici sınıflarla ilişkisine dair gözlemler mevcuttur.³⁹ R. Bulliet'in *Patricians of Nishapur* adlı çalışması da, yine Nişapur'un sosyal-siyasal yapısı ve hukuk okullarının [Hanefi ve Şafii mezheplerinin] Orta Çağ İslam şehrinde neye tekabül ettiğine ilişkin önemli değerlendirmeler içermektedir.⁴⁰ Ancak bu bağlamda adı geçen alimlerin hukuk ve diğer disiplinler alanında yazdıklarının merak edilmemesi, gerçekten şaşırtıcı bir durumdur.

37 Yakın zamanlarda yapılmış bazı çalışmalar belirttiğimiz tarihsel-dinî bağlamı verme açısından önemlidir. Örneğin bkz.: Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002. Bu türden spesifik bir zaman ve mekana yoğunlaşan çalışmaların hukuk tarihi çalışmaları için son derece faydalı olacağı açıktır. Bu ve benzeri çalışmaların özellikle kaynaklarla ilgili bilgi veren bölümleri tarihçilerden gelebilecek önemli bir katkı olarak dikkate alınmalıdır.

38 Bu eser Türkçe de dahil olmak üzere bir çok dile çevrilmiştir.

39 E. C. Bosworth, *The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and eastern Iran (994-1040)*, Edinburgh, 1963.

40 R. W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study of Medieval Islamic Social History*, Cambridge: Harvard University Press, 1972.

İran Selçukluları⁴¹ ve sonrası için çok önemli bir isim de Ann Lambton'dır. Bayan Lambton'ın Orta Çağ İslam siyaset kuramları ve İran siyasal ve sosyal tarihine dair çalışmaları yanında,⁴² konumuzla ilgili çok önemli bir çalışması olan *Continuity and Change in Medieval Persia*,⁴³ aslında bir tarihçinin gözüyle Abbasilerden günümüze dek Orta Çağ İran'ında kurumların tanımlanması ve geçirdiği değişimlere ilişkindir. Bu kitabın ihtiva ettiği konu başlıkları,⁴⁴ özellikle Selçuklu ve Moğol döneminde hukukî kurumlar için kitabı önemli bir çalışma kılmaktadır. İkinci bölümde hukukî kurumların işleyişine ilişkin yaptığı değerlendirmeler, ilgili dönemlerde kaleme alınan fıkıh metinleriyle karşılaştırılarak okunduğu takdirde çok verimli sonuçlar alınabilir. Lambton'ın, Müeyyidü'd-devle Müntecebü'd-din Bedî Atabeg el-Cüveynî tarafından Sencer döneminde (511-552/1117-1157), 528-548 arası bir tarihte, yazılan *Atabetü'l-Keteb*'den hareketle İran şehirleri için tespit ettiği üç tip mahkeme [kadı tarafından yürütülen Şer'î işler mahkemesi, vergi konularıyla ilgilenen Divan-ı riyasât ve kamu güvenliğiyle ilgili meselelere bakan Şihna'nın mahkemesi ve ayrıca bunlara ilave olarak, dördüncü bir mahkeme olarak görev yapan divan-ı mezâlim⁴⁵] gerçekten buralarda görev yapan hukukçuların yazdıklarıyla karşılaştırılmayı gerekli kılmaktadır. Bu ve diğer çalışmalarda kadı, imam, muhtesib vs. atamalarına dair bilgiler, onların yetki alanları vs. gibi son derece pratik konular vardır.

Yeri gelmişken, burada Selçuklu ve daha sonraki Türk tarihi için inşa mecmualarının önemi üzerinde biraz daha durmak gerekir. Bu kaynağın Orta Çağ İslam tarihi için önemi, genel olarak kabul edilmiş ve bunlar Barthold'dan beri tarihçiler tarafından belge olarak kullanılmıştır. Onun yanında A. K. S. Lamb-

41 İran Selçuklularına dair yukarıda sözü edilen bibliyografya yanında hukuk tarihini doğrudan ilgilendiren bazı çalışmalara daha işaret etmek gerekir. Örneğin Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate. A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge, Mass., 1973; Bausani, "Religion in the Saljuq Period", *Cambridge History of Iran*, c. V, s. 283-302; W. Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Albany, 1988.

42 Onun ilgili diğer bazı çalışmaları şunlardır: "The Internal Structure of the Seljuq Empire", J. A. Boyle, (ed.), *Cambridge History of Iran*, Cambridge: University Press, 1968, c. V, (The Seljuq and Mongol Periods), s. 203-282; *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, Londra: Variorum Reprints, 1980 (makalelerin tıpkı basımıdır); *Landlord and Peasant in Persia*, Londra ve New York: Tauris, 1991 (Birinci kısmın 10-104 arası [1.-4. bölümler] başlangıcından Safevi dönemine kadar toprak rejimine ayrılmış olup konu günümüze kadar getirilmiştir); A. K. S. Lambton, "Mahkama", *EP* (İran bölümü), c. VI, s. 11-22.

43 *Continuity and Change in Medieval Persia*, Londra: Tauris & Co Ltd., 1988.

44 Bunlar şu şekildedir: (1) Vezirlik; (2) Hukuk ve hukuk yönetimi; (3) İktâ: toprak rejimi; (4) Özel mülkiyet ve idaresi: vakıf vs.; (5) Ziraat ve sulama: şehrin etrafı; (6) Vergi idaresi; (7) Toplumsal tabakalar: yönetici aile (kılıç ehli); yönetici ailenin kadınları; kalem ehli; işlere bakanlar.

45 Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the *Atabat al-Kataba*", *BSOAS*, 1957, sy. 20, s. 367-388.

ton da, yukarıda işaret ettiğimiz makalesinde ve *Continuity and Change in Medieval Persia* adlı eserinde bunlardan bolca yararlanır. Ama yakın zamanlarda bunların belge niteliğini sorgulayan bir çalışmaya da değinmek gerekir. J. Paul, resmi ya da özel yazışmalara ait kopya, müsvedde veya numuneler olarak çok sayıda örneği günümüze ulaşmış olan inşa mecmûalarının İran tarihinin arşiv belgesinin fazlaca olmadığı dönemleri için [Moğol dönemine kadar] önemini kabul etmektedir. Özellikle bunların yazarlarının, genellikle yüksek düzeydeki sivil idare memurları olduğuna dikkat çekmektedir. Bu yüzden onların büyük ölçüde gerçek uygulamadan haberdar olduklarını ve büyük oranda uygulamayı sahil bir şekilde yansıtabileceklerini belirtmektedir. Buna rağmen, onların birer belge olarak alınmasına kuşkuyla yaklaşmaktadır. Çünkü gerçekte yayımlanmış veya yazılmış olsalar bile, sonuç itibarıyla onlar, daha çok yazarlarının olan biteni nasıl gördüklerine ilişkin bize bilgi verirler. Başka bir ifadeyle, bunlardan biz ideal şekliyle prosedür ve formaliteleri öğrenebiliriz.⁴⁶ Jürgen Paul'un, inşa mecmûalarının, yazıldıkları dönemde yaşanan olayların bir belgesi olarak kabul edilmesi karşısında gösterdiği bu tereddüdün çok daha fazlasının fıkıh metinleri için gösterildiğini biliyoruz. Aşağıda da değineceğimiz gibi fıkıh metinlerinin de aynı türden değerlendirmelere konu olacağı açıktır. Ancak inşa mecmûalarına gösterilen ilgiye benzer bir ilginin fıkıh metinlerine gösterilmediğini hatırlayalım.

Osmanlı öncesi Anadolu Türk devletlerinin tarihi açısından son derece önemli çalışmalar kaleme alan bir isim Claude Cahen'dir. Anadolu'nun Türkleşmesi sırasında ve sonrasında, özellikle de Selçuklular ve beylikler dönemiyle ilgili kitabı; hem tarihsel bağlamı ortaya koyması, hem de kurumlara ayırdığı bölümler açısından faydalıdır. Ayrıca toprak hukuku [ikta] ile ilgili değerlendirmelerde de bulunmaktadır. Ashında tarihçiler, toprak hukukuna özel bir yer verdikleri için hukuk tarihi açısından ikta ile ilgili yapılan çalışmalara değinmek gerekir. Abbasilerden Osmanlılara kadar toprak rejimleri ve ikta sisteminin gelişimi, tarihçiler arasında tartışmalı bir konudur. O. Turan'ın ikta sisteminin Anadolu'daki biçimine ilişkin görüşleri, Claude Cahen tarafından eleştirilmiştir.⁴⁷ Lambton da, yukarıda atıfta bulunduğumuz *Continuity and Change in Persia* adlı kitabında bu konuya bir bölüm ayırmıştır.⁴⁸ Ama bütün bu çalışmalar, fıkıh metinlerinde konunun ne şekilde ele alındığını incelememişlerdir. Al-

46 Jürgen Paul, "Inshâ Collections as a Source on Iranian History", *Proceedings of Second European Conference of Iranian Studies*, Instituto Italiano Per Il Medioed Stremo Oriente, 1995, Roma, s. 535-550.

47 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 176-90; C. Cahen, "L'evolution de l'iqta' dur ixie au xiiie siècle", *Annales E.S.C.*, 1953, c. VIII. Turan'ın bu konuya ilişkin görüşleri için bkz.: "Ikta", *IA*, c. V/II, s. 949-59.

48 Lambton, *Continuity*, 3. bölüm; ayrıca bkz.: a.mlf., *Landlord and Peasant in Persia* (Oxford: University Press, 1953), Kısım I; a.mlf., "Reflections on iqtâ", *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, George Makdisi, (ed.), Leiden, 1965, s. 358-376.

man Oryantalist-İslam hukukçusu Baber Johansen'in bir çalışması, bu alanda fıkıh metinlerinin ne kadar faydalı bir şekilde kullanılabileceğini göstermiştir.⁴⁹ Hanefi fıkıh metinlerinde konunun izini süren Johansen, toprak rejimindeki değişimin Hanefi-İslam hukuku metinlerine nasıl yansıdığını ve İslam hukukunun değişime kapalı olduğu tezinin sorgulanması gerektiğini göstermiştir.

Nihayetinde tarihinin ilgisi bir hukuk tarihçisinin ilgisiyle birebir örtüşmeyebileceği için, ilgili kaynakların orijinal metinleri de her zaman göz önünde tutulmalıdır. Sonuç olarak, sağlıklı bir hukuk tarihi araştırması hukukçunun doktrin arayışı ile tarihinin olguya dönük çalışmasını birleştirmek zorundadır. Ama söz konusu olan Müslüman Türk devletlerinin tarihi ise, bir başka boyutun daha göz önünde bulundurulması gerekir. Bu, İslam tarihi ve medeniyetinde "hukuk" kavramı ve ilgili algılamaların sağlıklı bir şekilde anlaşılması meselesidir. Çünkü klasik İslam literatüründe, bizim bugün hukuk dediğimiz olguyu tam olarak karşılayan bir kavram yoktur. Ama önce Türkiye'de İslam hukuku araştırmalarının kısa bir özetini verelim.

İslam Hukuku ve Hukuk Tarihi

Bu amaçla Türkiye'de İslam hukukuna ilişkin araştırmalar ve bunların hukuk tarihçileri için önemine biraz bakmamız gerekir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi fıkıh tarihiyle ilgili çalışmaları İzmirli İsmail Hakkı ile başlatabiliriz.⁵⁰ Onun *Fıkıh Tarihi* adını taşıyan bir eser yazdığı kaydedilmiştir. Bu eserin mahiyeti bilinmemekle birlikte *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* adlı eserinde ortaya koyduğu fikirler, dönemin tarihte "Türk"ü arama kaygısının izlerini taşır ve tarihin ideolojiye kurban edilmesinin güzel bir örneğidir.⁵¹ Ayrıca İzmirli, fıkıh tarihini dönemlere de ayırmıştır. Dönemin tipik söylemine uygun olarak fıkıhın ne zaman "inkıraz" ettiğini tespiti çalışmıştır. Ona göre bu süreç, Hülagu'nun Bağdat'a girdiği tarih olan 656/1258'den bir süre sonra başlamıştır.⁵²

Türkiye yüksek din eğitiminde, İslam hukuk tarihi çalışmalarını esas olarak 1950'lerle başlatmak gerekir. Her ne kadar 1924 tarihli Darülfünun kanunu İlahiyat Fakültesi'nde fıkıh tarihini bir ders olarak vazedmişse de, bunun akademik bir araştırmayı teşvik edecek bir duruma gelemediği görülüyor. Esas olarak, An-

49 Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent* (Londra: Croom Helm, 1988); a.m.f., "The Legal Literature and the Problem of Change: The case of the Land Rent", *Islam and Public Law: Classical and Contemporary Studies*, Londra: Groham and Trotman, 1993, s. 29-47.

50 İzmirli İsmail Hakkı'nın hem Osmanlı Darülfünun'unda ve medreselerinde, hem de Cumhuriyet sonrası Darülfünun'da fıkıh tarihi dersleri verdiği bilinmektedir. Bkz.: Kerime Cesur, "İzmirli İsmail Hakkı (Fıkıhî Görüşleri)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 6-31.

51 K. Cesur, "İzmirli İsmail Hakkı (Fıkıhî Görüşleri)", s. 19 ve 106-109.

52 K. Cesur, "İzmirli İsmail Hakkı (Fıkıhî Görüşleri)", s. 19.

kara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretimine başlanan İslam hukuku dersleri ve Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı değişik Yüksek İslam Enstitüleri'nde verilen fıkıh dersleri, bu alanda akademik bir motivasyonu harekete geçirmiştir. 1950 öncesinde tek istisna İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin girişimiyle, Ömer Nasuhi Bilmen'e hazırlatılan *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-i Fikhiyye Kâmusu*⁵³ adlı önemli eserdir. Bu, klasik fıkıh doktrinini yeni harflerle Türkçe olarak anlatan ilk eserdir. Ancak nihayetinde, söz konusu eser bir doktrin kitabı olduğu için tarihçilerin ilgisini çekmemiş ve hukukçular da eserde bugünkü hukukun doktrin anlayışını bulamadıkları için ondan yararlanamamışlardır. Hukukçuların modern hukukî doktrin beklentilerinin karşılanması, ancak 1970'li yılların sonlarında olabilmıştır. Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli İslam Hukuku ve İslam Hukuk Tarihi* adlı eserleri sözünü ettiğimiz anlamda ilk çalışmalardır. İlahiyat fakültelerinde, artık adına İslam hukuku grubu dersleri adı verilen dersler için model ders kitabı olarak kabul gören bu eserler, özellikle 1980 sonrası İslam hukuku araştırmalarının yönünü tayin etmiştir. *Mukayeseli İslam Hukuku* kitabı,⁵⁴ İslam hukuku doktrinini Kıta Avrupası ve dolayısıyla pozitif Türk hukuku formunda vermeyi hedeflemektedir. Formda yapılan bu değişiklik, adına "İslam hukuku" denilen yeni bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur; dolayısıyla bu metinlerin klasik fıkıh metinlerini temsil edip etmedikleri tartışılmalıdır.⁵⁵ *Mecelle*'den günümüze klasik fıkıhın yeni bir aşamaya girdiği ve dönüştüğüne dair değerlendirmelerin de gösterdiği gibi, bu ve örneklerini Arap dünyasında bolca gördüğümüz benzer metinlerin İslam'da hukuk doktrinini anlamak için doğru adresler olmadığını ve belki de, onların XX. yüzyılda İslam hukukunun geçirdiği dönüşümün tarihini anlamak açısından önemli olduklarını söylemek daha doğru olur. Bir örnek olarak, modern dönemde İslam hukuk doktrinine dair yazılan eserler için İslam hukuku diye muhayyel bir şeyden söz etmek mümkünken, geleneksel algılamada İslam hukuku denilen şey Hanefi, Şafii, Mâlikî ya da Hanbelî doktrinlerinden biri ile özdeşleşmişti. Bu kitaplar farklı görüşlere atıfta bulunsalar bile, nihayetinde bu görüşler, alternatif doktrinler olmaktan ziyade tek bir bedeni oluşturan farklı unsurlar olarak algılanmaktadır. Bunun hukuk tarihi araştırması için doğuracağı sorunlar açıktır.

Türk hukuk tarihini çalışabilmek için gereken üç saç ayağı olan Türk hukuk tarihi kitapları, tarihsel araştırmalar ve İslam hukuk araştırmalarıyla ilgili yuka-

53 Eserin ilk baskısı 1949-1952 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından 6 cilt olarak yapılmıştır.

54 Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 3 cilt, İstanbul: Nesil Yayınları; c. I: 1974, c. II: 1982 ve c. III: 1991.

55 Örnek olarak bkz.: Aharon Layish, "The Transformation of the *Shari'a* from Jurists' Law to Statutory Law in the Contemporary Muslim World", *Die Welt Des Islams, International Journal for the Study of Modern Islam*, 2004, c. XLIV, sy. 1, s. 85-113; M. Bedir, "Fiqh to Law: Secularization Through Curriculum", *Islamic Law and Society*, 2004, c. XI, sy. 3, s. 378-401.

rıda yapılan genel değerlendirmeden bazı sonuçlar çıkarılabilir. Öncelikle bu üç alanın kendi içindeki sorunları, temelde Türk hukuk tarihi yazıcılığının da sorunlarıdır. Bu üç unsurun her birinin kendi içerisindeki sorunlarını halletmesi ve birbirleriyle daha sağlıklı bir zeminde ilişki kurması, gerçek anlamda Türk hukuk tarih yazıcılığının başlangıcı olacaktır. Bu süreçte en önemli nokta, araştırmayı dinî olan ile din-dışı olan gibi kategorik yaklaşımlardan kurtararak, işe yarayacak her türlü bilgiyi nereden gelirse gelsin, gerekli yöntemsel kriterlerden geçirdikten sonra kullanmak olmalıdır. Aslında Cumhuriyetin ilk yıllarında temelleri atılan Türk ve hukuk tarihçiliklerinin, dinî malzemeye yer yer daha tarafsız baktığına yukarıda işaret etmiştik. Maalesef daha dar bir bakış açısı, zamanla Türk tarih yazıcılığına hakim olmuş gibidir. Bu bakımdan, İslamî-dinî malzemeyi kullanma bakımından genel olarak Türk tarih yazıcılığında bir gerileme olduğunu söylemek mümkündür. Bunda kuşkusuz ilk dönem tarihçilerinin, Osmanlı kültüründe yetişmiş olmalarının ve dolayısıyla Arapça ve Farsça'ya hakimiyetlerinin bir rollerinin olduğu muhakkaktır. Ama daha önemlisi; tarihçiler ve özellikle hukukçular, İslamî olana mesafeli yaklaşımlarına rağmen, İslam hukukçularının, tarihsel olanı -Köprülü'nün dediği gibi sosyolojik olanı- tamamen göz ardı etmişler olmalarıdır. Aynı zamanda pozitif hukukçular, teorik çalışmalardan ve tarihsel araştırmalardan çok fazla yararlanma yoluna gitmemişlerdir.

Aşağıda, önce, genelde İslam tarihi araştırmaları ve özelde Osmanlı öncesi Müslüman Türk devletlerinin hukuk tarihine dair araştırmalar için zaruri görülen bazı teorik değerlendirmeler yapılacak ve ardından da hukuk tarihi araştırmaları için genel bir yöntem önerisinde bulunulacaktır.

Fıkıh, Fıkıh Mezhebi ve Fıkıh Metni

Yukarıda kaba hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız Türk hukuk tarihi araştırmalarının üç sac ayağının, birlikte ve bir bütün halinde kullanılması, gerçek anlamda bir hukuk tarih yazıcılığı için zaruridir. Özellikle hukukî müesseselerin ve doktrinlerin, Müslüman Türk devletlerinin ve toplumlarının tarihinde karşılığını bulabilmemiz için, İslam-Türk tarihinde bugünkü anlamda bir hukuk kavramına tekabül eden şeyi tam olarak tespit etmemiz gerekir. Bizim bugün hukuktan anladığımız şey, mahkemelerde uygulanmasını beklediğimiz kurallar ise; bu anlamda İslam tarihinde karşımıza çıkan ilk kavram, günümüzde İslam hukuku olarak adlandırdığımız fıkıh kavramıdır. Ancak fıkıh, İslam toplumlarında dinî-İlgisi olan bir kavram olduğu için, modern dönemde fıkıhla ilgili yapılan araştırmalar onu din araştırmaları alanına hapsetmiş gibidir.

İslam tarihinde hukukun varlık bulduğu bir zemin olan ve bugün genellikle hukuk okulu olarak modern dile çevrilen fıkıh mezheplerinin ne olduğunu anlayabilmek için, öncelikle bu fıkıh teriminin ne olduğunu anlamamız gere-

kir.⁵⁶ Öncelikle fıkıhın bireysel boyutu, onu hukuk kavramından temelde ayıran bir özellik olarak ön plana çıkmaktadır. Fıkıh, Müslüman bireyin yapması ve yapmaması gereken dinî kuralları tespit etmeye çalışır. İster Ebû Hanîfe'ye atfedilen "fıkıh, kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir" tanımını alalım, ister Şafii gelenekteki -kabaca tanımıyla- "fıkıh, şer'î amelî hükümleri bilmektir" ifadesine başvuralım her halükârda fıkıh bireye hitap etmektedir. Fıkıhın bu temel karakteristiği yanında bir başka özelliği de, yoruma açık bir bilim olmasıdır. Hatta, Cüveynî, fıkıhı, "içtihadî olan hükümleri bilmektir"⁵⁷ şeklinde tanımlar. Bu tanım, fıkıhın en temel ikinci özelliğini yansıtmaktadır. Başka bir ifadeyle, İslam'ın temel ve kesin ilkeleri dışında kalan alanda fakih, kendi kişisel yorumuyla değişik zaman ve zeminlerde İslam'ın dinî-amelî kurallarını tespit etmeye çalışır. İşte fıkıh mezhepleri, belirli bir yöntem ve yaklaşım birliğine sahip uzman müçtehitlerin oluşturdukları bu türden yorumlar ve bu yorumların dayandığı yöntemsel ilkeler anlamında bir okul olarak adlandırılabilir. En azından klasik İslam dünyasında her bir Müslüman bireyin mutlaka bağlanması gereken bir okul olması nedeniyle de mezhep, dinî *sect* manasındadır.⁵⁸

Bireyi hedef alan söylemi yanında, en baştan beri devleti ilgilendiren bir boyutu, fıkıhı bugün anladığımız anlamda hukuk kavramıyla ilişkilendirmektedir. İşte bu yönüyle de bir fıkıh mezhebi, hukuk okulu adını almaktadır. Ancak fıkıh söyleminde bu iki boyutun birbirinden ayrıştırılmadığını ve bizim bugün fıkıh olarak referansta bulunduğumuz metinlerin, temelde onun "Müslüman bireyin dinî-pratik hayatını dinî nasrlara göre kurgulayan" yönünün bu fıkıh eserlerinde baskın olduğunu hatırlamamız gerekir. Dolayısıyla bir fıkıh metninin kurgusu, olgusal olandan ziyade olması gerekeni esas alır. Gerçi hukukun da olgusal değil, normatif bir bilim olduğu söylenebilir. Ancak fıkıh metninin kurgusunda tespit ettiğimiz ideal boyut, onun normatif bir bilim olmasının ötesinde bir şeydir. Bir fıkıh metninin -en azından- söyleminde; gerçek hayatta yaşanan şeyler, "dinî kuralın" tespitinde önem arz etmez. Fakih, kişisel yorumunu bile dinî nasrlar üzerinde bir okuma [içtihat] olarak kurgular. Bu kurgu-

56 Fıkıhın mahiyetine dair tartışmalarla ilgili olarak bkz.: N. Calder, "Law", *History of Islamic Philosophy*, Seyyed Hossein Nasr ve O. Leaman, (ed.), Londra: Routledge, 1996 (Routledge History of World Philosophies, I), s. 979-998; Baber Johansen, *Contingency in a sacred law: legal and ethical norms in the Muslim fiqh*, Leiden: Brill, 1999 (Studies in Islamic Law and Society, 7), "Giriş"; Wael B. Hallaq, *Authority, Continuity and Change in Islamic Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; M. Bedir, "Oryantalizm ve İslam Hukuku", s. 11-32.

57 Abdülmelik b. Abdullah, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Varakât*, Abdüllatif Muhammed el-Abd, (nşr.), Kahire: Darü't-Türâs, 1397/1977, s. 7.

58 Mezhep kavramıyla ilgili olarak bkz.: Brannon M. Wheeler, *Applying the Canon in Islam: the Authorization and Maintenance of Interpretive Reasoning in Hanafi Scholarship*, Albany: State University of New York Press, 1996; C. Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.*, (Studies in Islamic Law and Society, 4), Leiden: Brill, 1997; E. Said Kaya, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlal", Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

sal dil, aslında fıkıhın dinî nasslar üzerine bir yorum bilimi olduğu şeklindeki bireysel boyutunun bir neticesi olup, onun İslamîliğinin adeta bir garantisi gibidir. Bununla birlikte fıkıhın bu kurgusal dili, onun diğer boyutu olan bir devletin hukuk sistemi için doktrin sağlayan yüzünü ihmale bizi götürmemelidir. Daha somut olarak konuşacak olursak, bir hukuk okulu olarak mezhebin inşa edilebilmesi için, fıkıh eserleri bize oldukça zengin malzeme sunarlar.

Bunu anlayabilmek için fıkıh metinlerinin dil ve söylemine ilişkin bazı tespitler yapmak gerekir. Öncelikle İslam düşüncesi ve fıkıh tarihinde çok önemli bir yer tutan hadisçiler ve reyciler arasındaki yaklaşım farkının konumuzla ilişkisine değinmek gerekir. Fıkıh mezhepleri, aslında reycilerin [kişisel yorumcuların ya da fıkıhçıların] nassları değişen şartlara paralel okumalarıyla ortaya çıkmıştır. Hadisçiler ise, daha çok nassların literal olarak aktarılması ve anlaşılmasına yoğunlaşarak, pratik hayatı dikkate almadan bu bilgilerin kendi başına otoritesine sığınmayı tercih etmişlerdir. Fıkıh mezheplerinin her birinin bir kişinin adıyla anılmasının arkasında yatan temel neden, onların kişisel kurguya dayanmalarıdır. Çalışmamızın bundan sonraki konusunu, teşkil eden Hanefî mezhebinin tarihi bu açıdan çok iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Hanefî mezhebi, hepsi II./VIII. yüzyılda yaşamış Ebû Hanife ve öğrencilerinin görüşleri etrafında şekillenmiştir. Özellikle bir öğrencisinin, Muhammed b. el-Şeybânî'nin (ö. 189/805) yazdığı varsayılan altı eserdeki görüşler, Hanefî fıkıh doktrininin temeli kabul edilir. Bu metinler ve bunların yanında yine Ebû Hanife'nin ve öğrencilerinden gelen başka bazı görüşleri veri kabul eden bir alimler topluluğu, III./IX. ve sonraki yüzyıllarda Hanefî mezhebini oluşturmuşlardır. Geleneğin anlatısına göre Şeybânî'nin altı eserinin ve diğerlerinin işlenmesi yoluyla oluşturulan metinler arasında bir tanesi, Samanî devletinde vezirlik de yapmış bir Hanefî alimi, Hakim-i Şehîd el-Mervezî (334/945) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser; Ebû Hanife ve öğrencilerinden aktarılan görüşler yumağını, tekrarlardan arındırıp yeniden düzenleyerek bir doktrin bütünlüğünde sunmuştur. İşte fıkıh mezhebinin bu doktrin eserlerinin oluşmasıyla başladığı kabul edilebilir. Hanefî mezhebinin, bu ilk doktrin metinleri, Bağdat, İran ve Orta Asya'da ortaya çıkmıştır. Türk devletleri henüz kurulmadan önce İran ve Orta Asya'da Hanefîlik yerleştiği için, bu, Türklerin Müslümanlaşması sürecinde, onların Hanefî mezhebini benimsemeleriyle sonuçlanmıştır. Hanefî mezhebinin Orta Asya ve İran topraklarındaki serüveni, buralarda ürettikleri eserlerle okunduğunda, Hanefî mezhebinin olgunlaşmasını bu bölgede gerçekleştirdiği görülmektedir. Osmanlı öncesi Hanefî literatürüne dair yapılacak istatistikî bir çalışma, IV./X.-IX./XV. yüzyıllar arasında üretilenlerin ezici çoğunluğunun bu bölgeye ait olduğunu gösterecektir.⁵⁹ Dolayısıyla, kurucu otoritelerden farklı olarak mezhebin olgunluk dönemdeki iç işleyişini kontrol eden otoriteler de genellikle bu bölgedendir.

59 Aşağıdaki bibliyografya, Buhara ve çevresinin bu literatürdeki payını göstermektedir.

Hanefî mezhebi, fıkıh usulünün tanımladığı -doğrudan dinî nasrlara başvurma yoluyla elde edilen- otoritenin, mezhebin sofistike hermenötik yaklaşımıyla oluşturulan otoritesine tabi kılındığı bir yönleme en fazla değer veren fıkıh okuludur.⁶⁰ Mezhep kurucularının ve daha sonra mezhepte yerleşik bir otorite kazanan görüşlerin merkezî bir otoriteye sahip olduğu bu fıkıh okulunda, görüşlerin kurumsal bir kimlik kazandığı varsayılır ve -dinî nasrlardan doğrudan görüş çıkarma anlamında- içtihat yöntemine başvurularak elde edilecek bir yorumun, bu kurumsal nitelik kazanan görüş karşısında neredeyse bir değerinin olmadığı farz edilmektedir. Kurumsal kimliği kazandıran mezhep sürecinin bir okul gibi işlediği ve kendi iç mantığına sahip olduğu görülmektedir.⁶¹ Fıkıh metinlerinin adeta dinî nasrları yorumlar bir tarzda kurguladıkları -yukarıda sözünü ettiğimiz- kurgusal dil ile bu mezhep içi işleyiş mantığı karşılaştırıldığında, her bir metnin kurgusal dilinin ötesinde yazıldığı ve yazarının yaşadığı coğrafya ve zaman dilimiyle sıkı bir ilişki içinde olduğu görülecektir.

Fıkıh alanının literatür türleri açısından sınıflamasına bakacak olursak, en başta furu-ı fıkıh ve usul-i fıkıh şeklinde iki türden bahsedebiliriz. Usul-i fıkıh yazın türünün hukuk tarihi açısından doğrudan bir katkısından söz edilemese de, hukuk felsefesi ve düşüncesi açısından bu edebiyat önemlidir.⁶²

Hukuk tarihi açısından daha somut bir kaynak, esas olarak furu-ı fıkıh literatürüdür. Ancak bu türün de alt-türlerinden söz etmek gerekir. Bir açıdan furu-ı fıkıh literatürü muhtasar ve *mabsût* şeklinde tasnif edilebilir. Muhtasarlar belirli bir mezhebin doktrinini özetlemeyi hedefleyen metinler olup, hukuk tarihinde belirli bir mezhebin hukuk doktrinini genel olarak anlamak açısından önemlidirler ve genellikle bunlardan, çok fazla tarihsel-somut katkı beklenebilir. Bu türe Kudurî'nin *Muhtasar*'ını (V./XI. yüzyılın başı Bağdat), Mevsilî'nin *el-Muhtâr*'ını (VI./XII. yüzyıl Bağdat), Tacüşşerîa'nın *el-Vikaye'sini* (VII./XIII.

60 Hanefî fıkıh hermenötikğine dair üç çalışma özellikle konuyu açmaktadır: Furu-ı fıkıh eserlerini konu edinen Brannon M. Wheeler'in *Applying the Canon in Islam*, Said Kaya'nın "Fıkıhi İstidlal" ve M. Bedir'in usul bağlamına dair "Early Development of Hanafi *Usul al-Fiqh*" (Doktora Tezi, Manchester University, 1999) başlıklı çalışmaları.

61 İbn Abidin'in *Uqûd Rasmi'l-Müfti* isimli risalesi geleneksel olarak bu süreci kuramsallaştıran bir eserdir. Üzerine yapılan çalışmalar için bkz.: N. Calder, "The *'Uqûd rasm al-mufti* of Ibn 'Abidin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 2000, c. LXIII, sy. 2, s. 215-228; Şenol Saylan, "İbn Abidin'de Hanefî Mezhebinin Kuramsallaşması: *Şerhu Ukudu Rasmi'l-Müfti* Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

62 Türkçe'de klasik Hanefî usulüne dair bir çok Osmanlıca ve Yeni Türkçe eser mevcuttur. Bazıları şunlardır: Seyyid Bey, *Usul-i fıkıh: Medhal*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1914; Mahmud Esad Seydişehri, *Telhis-i Usul-i fıkıh*, İzmir: M. Nikolayidi Matbaası, 1895 (yeni Türkçe versiyonu: *Anahatlarıyla Fıkıh Usulü*, Taha Alp vd., (haz.), İstanbul: Yasin Yayınları, 2002; Büyük Ali Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, Hacı Adil, (der.), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1908 (yeni harflerle: İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966).

XX. yüzyılda usul ilmi yeni bir eğilime girmiştir. Örnek için bkz.: Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fıkıh)*, trc.: İbrahim K. Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.

yüzyıl Buhara) ve Neseffî'nin *Kenzü'd-dekâik*'ını (VII./XIII. yüzyılın sonu Buhara) örnek olarak zikredebiliriz.⁶³ *Mebûsût* türü ise muhtasar metinlerde özet olarak ortaya konulan öğretiler, bu öğretilerin alternatifleri ve dayandıkları gerekçeler vs. gibi büyüklüğüne göre ayrıntılar ihtiva eden eserlerdir.⁶⁴ Hukuk tarihi açısından anlamlı olabilecek gerçek anlamda tarihsel veri bulma şansımız yüksek olan metinler bunlardır. Ancak bunların da kendi içinde farklılık arzeden iki türünden söz etmek mümkündür. Yukarıda fıkıh kavramının iç içe geçmiş iki özelliği olarak tespit ettiğimiz boyutlarından kaynaklandığını düşündüğümüz bu iki türü, kabaca şu şekilde tanımlayabiliriz: *Mebûsût* kategorisinin birinci edebî türü, fıkıhın dinî metinler üzerine yorum olma özelliğini ön planda tutmakta ve mezhepte yerleşik-kurumsal bir nitelik kazanan hükümlerin dinî nasırlar açısından temellendirilmesine önem vermektedir. Eğer fıkıhı temelde dinî nasırları yorumlama bilgisi olarak tanımlarsak, bu türe klasik fıkıh edebiyatında var olan bir ayırmadan hareketle "diyânî fıkıh edebiyatı" adını vermek mümkündür.⁶⁵ VI./XII. yüzyılın bir hukukçusu olan Buharalı el-Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si ile biraz önce adı geçen el-Mevsîlî'nin *el-İhtiyar*'ını bu türe örnek verebiliriz.⁶⁶ Bu eserlerin temel kaygısı, mezhebin doktrinlerini sağlıklı bir şekilde tespit ettikten sonra onları, -Kitap, sünnet, icma ve kıyas... şeklinde- genel içtihat yöntemine göre temellendirmektir. Diğer tür ise, meselenin dinî metinlere referansla temellendirilmesi yerine mezhep içi meşruiyet kriterlerini kullanarak hükümleri vaz etme yoluna gitmektedir. Buna da klasik fıkıh terminolojisindeki *diyânî-kazâî* ayırımından hareketle *kazâî* veya -klasik terminolojide bugünkü anlamıyla mevcut olmayan bir terim olarak- "hukukî fıkıh" edebiyatı adını vereceğim. Bu türün tipik örneği VI./XII. yüzyılda yaşamış Buharalı bir hukukçu olan Kadıhan'ın *Fetâvâ* adlı eseridir. Aslında bu eser, fetva şeklinde sonradan gelişen edebî türden farklı bir yazın türü özelliği göstermektedir. Bunları, furu-ı fıkıh genel başlığı içinde görmek daha uygundur. Hukuk tarihi açısından daha önemli olan, bu son türdür. Çünkü bu metinler, herhangi bir hükmün dinî metinlere referansla temellendirilmesi yerine, hükmün kendisine yoğunlaşmaktadır ve bu açıdan fıkıh dilinin dinî-kurgusal söyleminden farklı olarak kendine has bir dil geliştirmiştir. Bu türde metnin yazarı, mesaisini bir hükmün dinî savunusuna hasretmediği için çok daha fazla o hükmün varlığı ve kendinde meşruiyetine

63 Bu metinlerden bir kısmının bir çok Türkçe çevirisi mevcuttur. Örneğin bkz.: *Kuduri Metni Tercemesi*, trc.: Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları, ts.

64 Yeni Türkçe'deki ilk fıkıh eseri, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*'dur.

65 Aslında diyânî-kazâî terimleri tam olarak bizim burada tanımlamaya çalıştığımız şekilde ayrı ayrı edebî türler oluşturmamıştır. Buna rağmen söz konusu ayırımın, bizim burada yapmaya çalıştığımız türden bir isimlendirme için kullanılabilmesi kanaatindeyiz.

66 Her iki eserin de Türkçe çevirileri vardır: *Hidâye Tercemesi*, trc.: Hasan Ege, 3 cilt, İstanbul: Şelale Yayınları, 1982-1984; *el-İhtiyar: İmam-ı a'zamın içtihad ve görüşleri*, trc.: Celal Yeneri, İstanbul: Emin Yayınları, 1993.

yoğunlaşmak ve o hükmün olguyla ilişkisine daha fazla ilgi göstermektedir. Kadıhan'ın eseri yanında bu türe örnek olarak Burhanüşşerîa'nın *Kitabü Muhiti'l-Burhânî'si* ile adında fetva geçse bile Kadıhan'ın eseri gibi zamanla ortaya çıkan yeni görüşleri [fetvaları] sahibine atfederek derleyen furu-ı fıkıh eserleri zikredilebilir. Osmanlı öncesi ve özellikle Orta Asya kaynaklı olup da Anadolu ve Balkanlardaki kütüphanelerde bir kısmının yüzlerce kopyaları olan fetâvâ adını taşıyan yaklaşık 50'nin üzerinde eser tespit etmek mümkündür. (Aşağıdaki bibliyografyada bunlar da dahil edilmiştir). Bu tür eserlerin nassıl ortaya çıktığına dair geleneğin aktardığı anekdotlardan anlaşılır, onların önce bir hukukçunun -kaynaklarda yer almayan- yeni konularla ilgili görüşleri olarak başladığı, ardından o kişi veya öğrencisi yahut birkaç nesil devam eden öğrenci silsilesinde derlenen görüşlerin bir kitaba dönüşmesiyle ortaya çıktıklarıdır.⁶⁷ İşte bu özellikleri sayesinde, yani süreç içinde şekillenen ve hukukun değişen yüzünü yansıtan kitaplar olmaları sebebiyle bu eserler, mezhep doktrinini ve dolayısıyla mezhep kurucularının görüşlerini özetleyen ve hukukî sürekliliği bu yolla temin eden eserlerden daha fazla hukuk tarihçisi için önem arz etmektedirler. Nitekim bu türe literatürde verilen bazı adlar da olgu merkezlidir: *Nevâzil* ve *Vâkıât*.⁶⁸ *Nevâzil*, "nazile" kelimesinin çoğulu olup insanın başına gelen olay anlamındadır. Aynı şekilde *vâkıât* da olan olaylar anlamındadır.

Hanefî mezhebinde, furu-ı fıkıh literatürünün bu iki şerh türünü birleştirerek çok daha hacimli eserler meydana getiren bir gelenek daha vardır. Bu türün en tipik örneği ise, V./XI. yüzyılda Buhara ve civarında yaşamış olan Serahsî'nin *el-Mebsût* adını taşıyan devasa eseridir.⁶⁹ Bu tür eserler, bir taraftan dinî metinlerin meşruiyetine önem verirken; diğer yandan da hükmün olguyla ilişkisine de özel bir itina göstermişlerdir.

Fakihler ve Hukuki Hayat

Fıkıh metinlerinin yazarları; toplumdan soyutlanmış, manastırında inzivaya çekilmiş kendi hayal dünyalarında yaşayan insanlar değildir. Hele de İslam'da ruhbanlık ve din adamlığı şeklinde bir sınıfın olmaması ve ulemanın sivil yönetim kurumlarının en azından yargı, çarşı pazar denetimi ve diğer sivil yapıların içinde başat rolü oynayan bir unsur olduğu düşünülürse, onların yazdıklarının tarihçiler için ne kadar önemli bir kaynak olduğu daha iyi anlaşılır. Hukuk tarihi açısından hukukun hem doktrinini üretenler, hem de pratiğini yü-

67 Sadrüşşehîd'in *Fetâvâ* ve *Vâkıât* adlı eserleri bunun en tipik örnekleridir. Bkz.: Aşağıdaki bibliyografya, Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülaziz maddesi.

68 Nevâzil ve vâkıât literatürü ve bunlarda izlenen hukukî yönetime ilişkin bkz.: Eyyüp Sait Kaya, "Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leyş Semerkandî'nin *Kitabu'n-Nevâzil*", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

69 Serahsî'nin Türkçe çevirisi hazırlanmaktadır.

rütenler, Orta çağ İslam toplumlarında kesinlikle ulema sınıfıdır. Az önce Hanefi hukuk okulu özelinde tasnif etmeye çalıştığımız fıkıh literatürünün en azından bir bölümünün, mahkeme ve onun etrafında oluşan hukuk pratiğinden doğduğu düşünülebilir. Başka bir ifadeyle fıkıh biliminin dinî niteliğinin yanında, en baştan beri fakih ile kadı arasında bir ayrımın da yapıldığını hatırlamamız gerekir.⁷⁰ Kadı, fıkıhın hukuka ve mahkemeye bakan yüzüdür. Fıkıhın da her zaman yargı müesseselerini hem insan unsuruyla, hem de doktrin üreten metinlerle beslediğini hatırlamamız gerekir. Nitekim fıkıh metinlerinde yargı sistemine dönük somut bir edebî türün daha geliştiğini biliyoruz. *Edebü'l-kâdi* adı verilen bu türde,⁷¹ kadılık ve mahkeme süreci genel olarak ele alınmaktadır. Ama daha önemlisi, yukarıda furu-ı fıkıh literatürünün *mabsût* eserlerini tasnif ederken sözünü ettiğimiz hukukî hükümlerin dinî meşruiyetinden ziyade, kendilerini ortaya koymayı hedefleyen edebî türün aslında genellikle kadılık yapmış hukukçular tarafından üretilmiş olduğunu fark ettiğimizde, şu soru anlamlı olmaktadır: Acaba kadılık yapan veya yapmayan hukukçular ayrımı anlamlı mıdır? Ya da hukuk tarihi açısından kadılık yapmış yazarlara öncelik verilmesi gerekir mi? Bu ve benzeri soruları cevaplamak için Orta Çağ İslam literatürünün biyografik sözlükleri [*tabakât*] bize ışık tutabilir. Biyografik sözlükler; bize her ne kadar İslam toplumundaki tüm katmanlarla ilgili bilgi vermeseler de, hukuk tarihi açısından önemli olan kadıların da dahil olduğu bir sınıfa ilişkin önemli bir kaynaktırlar. Biyografik sözlüklerin tarihsel kaynak olarak kullanılması birtakım sorunlar içerse de⁷² elimizde kadılarınla ilgili tarihsel bilgi elde edebileceğimiz çok az sayıdaki kaynaktan biri olduğu kuşkusuzdur. Bu metinlerden elde edilen verilerin, fıkıh literatürü ve yazarın yazdıklarıyla birlikte okunmasının özellikle hukukî-sosyal tarih açısından önemli ufuklar açması beklenebilir.

Ayrıca, Orta Çağ İslam tarih yazarları da genellikle ulema sınıfındandır ve bunların yazdığı eserler ulema ile devlet ilişkileri ve kadılarınla ilgili bolca malzeme ihtiva ederler. Bu çalışmanın kapsadığı dönem açısından İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* adlı eseri ve benzeri genel tarihler; sadece tarihçiler için değil, hukuk tarihçileri için de önemli bir kaynaktır. Bunun yanında şehir tarihleri gibi daha özel kapsamlı tarih eserleri de Orta Çağ İslam şehirlerinde hukuk sistemlerinin bağlamını yakalamak için son derece faydalı birer kaynaktırlar. *Tarih-i Nîsâbûr'dan İbnü'l-Adîm'in Buğyetü'l-Ereb fi Tarîhi Haleb'*ine kadar bir çok şehir ta-

70 N. Calder, "Uqud Rasm al-Mufti of Ibn Abidin", s. 218.

71 Bu edebî türe ve genel olarak İslam yargı sistemine dair bkz.: Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1979.

72 Bunun için bkz.: Stephen Humpreys, *Islamic History*, 8. bölüm. Yakın zamanlarda bir tabakât eserine dair yapılmış bir çalışma mevcuttur: R. Kevin Jacques, "A Muslim History of Islamic Law: Ibn Qâdi Shuhbah'a *Tabaqât al-Fukahâ' al-Shâfi'yyah* (The Generations of the Shâfi'î Jurists)", Doktora Tezi, Atalanta: Emory University, Faculty of the Graduate School, 2001. Bu çalışma Şâfiî literatürüne ait ise de, genel olarak biyografik sözlüklerin verilerini kullanmak isteyen araştırmacılara bir fikir verebilir. Hanefî tabakat eserleri için bkz.: A. Özel, s. "Hanefî Mezhebi" (Literatür bölümü), *DİA*, c. XVI, s. 26.

rihi Orta Çağ İslam şehrinde aktif olan medreseler, hocalar ve kadılar ve onların sosyal hayattaki rollerine dair bilgiler vermektedir.⁷³

Örnek Bir Şehir: Buhara

Osmanlı öncesi Türk hukuk tarihi için Orta Asya ve İran coğrafyasının önemi üzerinde durduktan ve Hanefî mezhep literatürü ve ulema tarihiyle ilgili biyografik sözlüklerin değerine işaret ettikten sonra, Karahanlılar dönemindeki Buhara şehrine ilişkin bir örnek çerçevesinde meseleyi biraz daha açmak istiyorum. Genellikle Osmanlı öncesinde ulema sınıfının siyasetle ilişkisine değinilirken, ulemanın devlet mekanizmasına entegre olmasının Osmanlı devletinde gerçekleştiği vurgulanagelmıştır. Ancak VI.-VIII./XII.-XIV. yüzyıllar arasında Buhara şehri ile ilgili bazı tarihî gerçekler bu kanaati pek doğrulamamaktadır. W. Barthold'un *Kitab-i Mullâzâde* adını taşıyan XV. yüzyıla ait bir ulema biyografisini kullanarak gösterdiği gibi, bu şehirde ulema yargı sisteminin ötesinde bir nüfuz ve aktif faaliyet içindedir. Bilebildiğimiz kadarıyla, Hanefî mezhebi, Samanîler döneminde Buhara ve civarında yerleşmiştir. Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 263/877) ile birlikte, Sâmânîler döneminde bir Hanefî üstadın bu bölgede dinî kurumların başı sıfatıyla yer aldığını görüyoruz.⁷⁴ Mâverâünnehir şehir ve kasabalarında Hanefî mezhebinin başat rolü oynadığı bir kurum (sadaret kurumu) ve onun mensupları Karahanlılar döneminde dinî, sosyal ve idarî özel bir konuma sahip olmuşlardır. Bu sınıfın üyeleri, söz konusu kurumun başında imam ve reis sıfatıyla bulunmaktaydılar ve kurumun başındaki kişiye *sadr* denilmektedir. Bu *sadr*lar diğer yerlerde mevcut olsalar da, esas olarak Buhara'da etkiliydiler. *Sadr*lar genellikle önde gelen bir ailenin fertleri arasından muhtemelen yetkinliğine göre seçilmekteydi. Bu ailelerden biri olan Burhânî ailesinin *sadr*larına ayrıca *sadrussüdûr* da denmekteydi.⁷⁵ Burhânîlerden önce

73 Bu türden eserlerin bir kısmının Türk tarihini ilgilendiren bölümlerinin Türk tarihçileri tarafından çalışma ve çeviri yoluyla işlenmiş olması hukuk tarihçisi için bir şanstır. Ancak orijinal metinler her zaman için değerlerini korumaktadır.

74 Richard N. Frye, *Bukhara: The Medieval Achievement*, California: Mazda Publishers, 1996, s. 47.

75 Burhânî ailesinin *sadr*larının bir listesi Von Omeljan Pritsak, ["Al-i Burhân", *Der Islam*, 1952, c. XXX, sy. 1, s. 81-96] tarafından verilmektedir:

Abdülaziz ibn Ömer ibn Mâze:

I. Ömer b. Abdülaziz (483-536/1090-1141)

I. Ahmed b. Abdülaziz (551/1156)

I. Muhammed b. Ömer (559/1163/4)

I. Mahmud b. Ahmed (yak. 570/1174)

II. Abdülaziz b. Muhammed (593/1196/7)

II. Ömer b. Mes'ûd b. I. Ahmed (603/1206-7)

II. Muhammed b. I. Ahmed (551-616/1156-1219)

III. Muhammed b. II. Abdülaziz (618/1221)

II. Ahmed b. III. Muhammed (636/1238)

İsmailî ailesi, ondan sonra Saffârî ailesi (V. yüzyılda) hem dinî, hem de sivil bir role sahiptiler. Bu aileler aynı zamanda ekonomik olarak da güçlüydüler. Muhtemelen hem dinî sebeplerle, hem de ekonomik çıkarlarını korumak için bu aileler sık sık yönetimle çatışmışlardır. Tamgaç Han İbrahim'in oğlu Şemsülmülük Nasr, 461/1069'da, imam ve *sadr* İsmail b. Ebî Nasr es-Saffar'ı Sem'ânî'ye göre, Han'a *emri bi'l-ma'rûfy* yaptığı için idam ettirmiştir.⁷⁶ Ünlü Serhasî'nin de aynı dönemde, yine aynı gerekçeyle uzun bir hapis hayatına mahkum edildiği bilinmektedir.⁷⁷ Siyasî otoriteye karşı çıkma arzusu ve gerekirse bunun bedelini ödemeye hazır olma, Buhara'nın sonraki *sadr*larının ve imamlarının bir özelliği olmuştur. Burhânî ailesinin fertleri, Karahanlılar ve Karahıtaylar eliyle "şehit" edilmişlerdi. Burhânî ailesinin fertleri genellikle "Burhânü'd-din" veya "Burhanü'd-din ve'l-mille" lakabını taşımaktadırlar.

Buna göre Selçuklu sultanı Sencer, 495/1102'de Mâverâünnehir'e geldiğinde, Buhara imamı olan Ebû İshâk İbrahim es-Saffârî'yi görevden almış ve onun yerine *sadr* olarak Abdü'l-azîz b. Ömer Mâze'yi atamıştır. Bundan sonra yaklaşık 150 yıl sürecek olan Burhânî ailesinin dönemi başlamıştır. Sencer'le ailevi bağları olan Burhânî ailesi Karahanlılar gibi Selçuk vassalı olmuş, ama büyük bir katliama dönüşen Karahıtay-Sencer savaşı sırasında, Abdülaziz'in oğlu Sadrüşşeria Hüsamüddin, 536/1141'de öldürülmüştür. Buna rağmen Burhânî ailesi Gur-Han ile anlaşmış ve Kara-Hıtay'ın Buhara'da temsilcisi olmayı kabul etmiş ve onlar için bölgede vergi toplamışlardır. Bundan sonra değişik yönetimler altında Burhânî ailesi konumlarını korumayı bilmiş ve nihayet 636/1238-1239 yılında Buhara'da çıkan bir ayaklanmadan sonra ailenin reisliği sona ermiştir.

Bundan sonra Buhara'da bir başka Hanefî aile *sadrussüdûr* görevini üstlenmiştir: el-Mahbûbî ailesi. Bunlar Arap soyundan geldikleri iddiasındadırlar ve bazen Burhânü'd-din lakabını da kullanmışlardır. VI./XII. yüzyılda bu aile önemli Hanefî alimler çıkarmıştır: Ahmed b. Ubeydullah el-Mahbûbî (546-630/1151-1232). İzleyen yüzyıllarda ailenin üyeleri pek çok fıkıh ders kitabı yazmışlardı. Bu eserler oldukça kabul görmüştür. Aile VIII./XIV. yüzyılın kaynaklarında dahi geçmektedir. İbn Battuta, Buhara'da 733/1333'te Sadrüşşeria Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî ile karşılaşmıştır. Ünlü Türk hükümdarı Timur'un bu kişinin kızıyla evli olduğu iddia edilmektedir.⁷⁸ İlhanlılar, Timurlular ve sonraki Türkmen devletlerinde de *sadr* makamı gelişerek tüm din-kazâî işlerin başı konumuna yükselmiştir.

76 Barthold, *Turkestan*, s. 36 ve 320.

77 Hamidullah, "Serahsi", *IA*, c. X, s. 506.

78 Timur'un annesi için bkz.: *Tüzükât*. Mahbûbî ailesinin Hoca Muhammed Parsa (ö. 865/1461) tarafından XV. yüzyılda verilmiş şeceresi için bkz.: Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî Hoca Parsa (ö. 865), Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî Hoca Parsa (ö. 865), "*Nesebü Sadrüşşeria Ubeydullah el-Mahbûbî el-Ensârî el-Buhârî*", Yahya Mahmud b. Cüneyd, (haz.), *Ad-Diriyah*, 1423/2002, c. V, s. 18-19, s. 135-170.

Yukarıda Barthold,⁷⁹ Bosworth⁸⁰ ve Pritsak'tan⁸¹ özetleyerek verdiğimiz bu örneğin bize işaret ettiği ilginç sonuçlardan bir kaçına değinelim. Öncelikle hukukçuların da içinde olduğu ulemanın tarihi, Türk tarihinin çok önemli bir kaynağını teşkil ettiği bu örnekten anlaşılmaktadır. Tabakât eserlerinin tarihsel verilerle karşılaştırılmasının bu manada ne kadar faydalı sonuçlar doğuracağını Burhanî-Mahbûbî ailesinin tarihi bize göstermektedir. İkincisi Hanefî mezhebi tarihinde V.-IX. yüzyıllar arası dönemin çok önemli bir safhayı teşkil ettiği bilinmektedir. Debûsî, Serahsî, Pezdevî, Merğînânî, Kadıhan ve daha başka pek çok Hanefî mezhebi tarihinde otorite olan isim, bu dönemde yaşamıştır. Hatta Hanefî mezhebinin olgunlaşmasının ve en temel eserlerinin yazılmasının, aşağıdaki bibliyografyanın da gösterdiği gibi, bu devrede olduğunu söylemek bir abartı sayılmaz. Üçüncüsü, bu kişilerin neredeyse tümü ya doğrudan kadılık yapmış veya bir şekilde yargı sistemiyle ilişkide olmuş kişilerdir. *Sadr* ailelerinin aslında bu dönemde eğitim, yargı, sosyal hizmetler ve diğer sivil yapıların başı olması sebebiyle Hanefî hukuk okulunun burada açıkça bir sponsorluk sistemi geliştirdiği anlaşılmaktadır. Hanefî mezhebinin Osmanlı öncesinde genel olarak Karahanlılar ve Timur Devleti'nin hakim oldukları bu devredeki başarısının böyle bir arka planı olduğu anlaşılmaktadır. O halde Osmanlı öncesi Türk hukuk tarihinin bu safhasının anlaşılmasında, ilgili tarih literatürünün önemi tekrar vurgulanmalıdır.

79 Barthold, *Turkestan*, s. 353-355; a.mlf., "Burhân" *First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, Leiden: Brill, 1987, c. II, s. 797-798; Ali Öngül, "Burhan Ailesi", *DIA*, c. VI, s. 430-432.

80 C. E. Bosworth, "İlek-Khans or Karakhânids", c. III, 1113-1117; a.mlf., "Al-e Borhân", *EI* (*Encyclopaedia of Iran*), c. I, s. 753-754.

81 Pritsak, "Al-i Burhân", s. 81-96.

EK

**Osmanlı Öncesi Türk-İslam Hukuk Tarihinin (yak. 450-800/1060-1403)
Fıkıh Kaynakları: Eserleri Günümüze Ulaşmış Hanefi Hukukçuların,
Yaşadıkları Şehir veya Bölgeye Göre Bibliyografyası**

Aşağıdaki bibliyografya, yazdığı eserler günümüze ulaşmış Hanefi hukukçuları esas almaktadır. Temel düşünce, özellikle Osmanlı coğrafyasında istinsah edilerek günümüze ulaşmış olan bu eserlerin Osmanlı hukuku üzerinde bir şekilde tesir icra ettiği varsayımına dayanmaktadır. Eserlerin sadece kullanıldığı için günümüze kadar kaldığı varsayımı genel olarak doğru olsa da, başka faktörleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Örneğin Moğol istilasından daha az zarar görmüş olan kısmen Suriye ve özellikle Mısır'daki Moğol öncesi döneme ait eserlerin sonraki dönemlere kalma şansı daha yüksek olmuştur. Günümüze ulaşmış her eserin aynı oranda Osmanlı dönemi Hanefi hukukuna ve dolayısıyla Osmanlı hukukuna etkide bulunduğunu da söylemek istemiyoruz. Bibliyografyada tesirli olanlar özellikle belirtilecektir. Buna rağmen, mümkün olduğu kadar mevcut tüm Hanefi fıkıh eserlerinin bibliyografyaya dahil edilmesi hedeflenmiştir. Bibliyografyanın kronolojik, coğrafi yahut Türk devletlerinin dönemlerine göre sıralanması şeklindeki üç tasnif alternatifinden, coğrafi olan tercih edilmiştir. Coğrafi olanın kronolojik ve Türk devlet dönemlemesini de içerdiği düşünülmektedir. Ayrıca Orta Çağ tarihinde coğrafya, zaman ve dönemsellikten daha fazla süreklilik imkanı vermektedir. Hukuk ve özellikle fıkıh mezhepleri kurumsal devamlılığı gerçekleştirmek için siyasî değişimlerden etkilenmeyecek bir söylem ve otorite inşa etmeyi başarmışlardır. Adeta zamandışı bir dil ve değişime kapalı bir söylem geliştirilmiştir. Bu yüzden bir fıkıh metnini dönemine ve konjonktürüne bağlamanın yolu, onu mekana indirerek o mekan içinde dönemseller şartları fark etmek olabilir. Hukukçuların yaşadıkları dönem ölüm tarihleriyle mutlaka verilmiş ve bilgiye ulaşıldıkça ağırlıkla yaşadığı ve yerleştiği coğrafya, eğitimini aldığı okullar ve kadılık yaptığı şehirler temelinde bir tasnife gidilmiştir. Orta Çağ İslam geleneğinde bir çok yazarın nisbesi, doğduğu şehre bağlı olarak tespit edildiği için, nisbesinden hareketle verilecek coğrafi kimlik yeterli olmayabilir. Bu yüzden yetiştigi ve yaşadığı yerler özellikle belirtilmeye çalışıldı. Buna imkan bulunamayan bazı durumlarda nadiren de olsa nisbe esas alınmıştır.

Hanefiliğin esas alınması, Anadolu'daki Türk devletlerinin ve özellikle Osmanlı'nın Hanefi hukukunu genel olarak benimsemiş olmasındandır. Ayrıca Müslüman olan Türk devletleriyle Hanefiliğin kaderinin bir şekilde ilişkili olduğunu da söylemek mümkündür. Eğer Orta Asya'dan başlayarak İran, Irak ve Suriye coğrafyasına yayılan ve oradan da Anadolu ve Balkanlar'a yerleşen Türk-

ler; Hanefiliği İslâmî kimliklerinin bir parçası olarak görmeselerdi, Hanefî mezhebinin Bağdat'ta V./XI. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamasıyla yok olmasa da, çok marjinal bir konuma itileceğini söylemek mümkündür. Aynı şekilde Hindistan ve Mısır'daki Türk hanedanlarının da buralarda Hanefiliği himaye ettiklerini biliyoruz. Osmanlı Devleti'nin -Anadolu'nun büyük bölümü ve Balkanlar gibi- merkezî topraklarında diğer Sünnî mezheplerin varlığının olmaması, bu devletin hukukî kurumlarının oluşumunda Hanefiliğin etkili olduğunu gösteren önemli göstergelerdir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türk nitelemesini ulus bilincinin hakim olduğu modern dönemdeki anlamından farklı anlamda kullanılmaktadır. Aşağıdaki bibliyografya, adı geçen hukukçuların etnik kökenlerini araştırmayı hedeflemektedir. Böyle bir çaba en azından ilgilenilen dönem için pek anlamlı değildir. Zira bu dönemde, etnik kökeni ne olursa olsun, dinî ve siyasî elitin yazılarını Arapça ve Farsça verme eğiliminde olduğunu biliyoruz. Bu sebeple, aşağıda, Türk Hanedanlarının veya bugün Türk devletleri olarak algılanan siyasî yönetimlerin hakim oldukları bölgelerde bir şekilde yaşayan ve yazan Hanefî hukukçular seçilmiştir. Bu çalışmanın kapsadığı dönemde Hindistan, Mısır, Suriye gibi hakim etnik unsurun Arap olduğu bölgelerle İran gibi Fars, Arap, Türk, Moğol vs. kökenli nüfusun yaşadığı ve Hanefî olmayan hukuk okullarının yaygın olduğu bölgelerde de Türk Hanedanların hakim olduğu bilindiğine göre, çalışmanın buralardaki hukukçuları da kapsamaması gerekirdi. Aslında, özellikle Büyük Selçuklu Devleti açısından Şâfiî ve kısmen de Hanbelî mezheplerinin de dikkate alınması gerekir ve İran, Irak ve Suriye bölgeleri için bu mezhep mensuplarının yazıları vazgeçilmez kaynaklardır. Ancak bir taraftan çalışmayı sınırlandırma gereği, diğer yandan da Osmanlı hukukunun oluşumunda esas olarak Hanefiliğin etkili olması, konuyu bu mezheple sınırlamaya mecbur bırakmıştır. Yine de bu bölgelerin hukuk tarihine dair yapılacak bir çalışmanın diğer hukuk mezheplerinin hukukî edebiyatına da ihtiyaç duyduğu unutulmamalıdır.

Aşağıda, Osmanlı öncesi Hanefî fıkıh bibliyografyasında bir taraftan fıkıh eserlerinin hangi türe ait olduğu tespit edilmeye çalışılırken, diğer yandan da ilgili eserin veya yazarının yaşadığı coğrafya ve zaman diliminin tespit edilmesi esasına riayet edilmiştir. Bu şekilde hukuk tarihi çalışabilmek için genel bir zemin ve bir ön çalışma yapılması hedeflenmiştir. Aslında hem dönemin uzunluğu, hem de coğrafyanın genişliği ve dolayısıyla konu kapsamında değerlendirilmesi gereken Türk devlet, sayısının fazlalığı nedeniyle, her bir devletin ayrı ayrı ele alınarak daha ayrıntılı birer literatür çalışmasına konu edinilmesi daha faydalı olacaktır. Bu tür çalışmalar ortaya çıkıncaya kadar bu genel çalışmanın bir boşluğu dolduracağını ümit ediyoruz.

Kısaltmalar

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, İSAM.

İA: Milli Eğitim Bakanlığı *İslam Ansiklopedisi*.

GAL: C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*.

GAS: F. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*.

Kavakçı: Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.

Özel: Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.

Bağdat

Bağdat'ın Abbasilerce kuruluşuyla birlikte, Hanefî hukuk okulunun ortaya çıktığı Kufe önemini yitirmiş ve Hanefîlik gerçek anlamda bir ekol haline Bağdat'ta gelmiştir. Abbasilerin ilk döneminde Hanefî hukukçuların ve alimlerin yönetici ve elit sınıf arasında önemli bir yeri vardır. Yaklaşık 300 yıl süren bu dönemde (Ebû Hanîfe'den [ö. 150/767] Kudurî'nin [362-428/972-1037] ölümüne kadar olan devre) Hanefî hukuk okulunun bundan sonra temelini teşkil edecek olan hukuk literatürü Bağdat'ta ortaya çıkmıştır. Şeybânî'nin (189/805) kurucu metinleri,⁸² Ebû Yusuf'un (182/798) *Kitabü'l-Harâc*'ı, Hilâlürrey'in (245/860) *Ahkâmü'l-vakf*'ı, Hassâf'ın (261/874) *Kitabü'l-Hiyel*, *Edebü'l-Kâdî'si* ve *Ahkâmü'l-Vakf*'ı, Kerhî'nin (340/951) ve Kudûrî'nin (428/1037) *Muhtasar*'ları gibi Hanefî hukuk tarihinin temel eserleri, hep Bağdat'ta üretilmiştir. Bağdat, Hanefî mezhebinin oluşumu açısından son derece önemli olsa da, bizim ilgilendiğimiz Türk devletleri hukukunun bir parçası olarak Hanefî hukuku açısından çok zengin bir malzeme vermemektedir. Çünkü Selçuklular, V. yüzyılın ortalarında Bağdat'a girip ve burada hakimiyet sağladıklarında Hanefîlik Bağdat'ta önemli ölçüde zayıflamıştı. Bağdat'ın bu dönemde daha gelenekçi-muhafazakar Sünni çizgiye doğru kayması, rey taraftarlarının önde gelen hukuk okulu olarak kabul edilen Hanefîliğin buradaki pozisyonunu sarsmıştır. Bundan sonraki yüzyıllarda Hanefîlik parlak ürünlerini Orta Asya'da verecektir.⁸³ Bununla birlikte Hanefî mezhebi burada tamamen silinmemiştir ve Meşhedü Ebî Hanîfe medresesi aracılığıyla eğitim ve yargı sisteminde varlığını sürdürmüştür. Ancak aynı dönemde, Orta Asya'da, ortaya çıkan başarılı hukuk metinlerinin örneğine burada artık nadiren rastlanılmaktadır. Aşağıda bunlara birkaç örnek verilecektir. Dikkat edilirse özellikle VII./XIII. yüzyılın başından itibaren eserlerde bir artış vardır. Bu artışta; bölgenin gittikçe artan oranda Türk emirlerle yönetil-

82 Hanefî mezhebinin kurucu metinleri içerisinde en önemli yeri, *Zâhiriü'r-rivâye* adı verilen ve üç kurucu imamdan biri olan Muhammed Şeybânî'ye nispet edilen şu altı eser işgal etmektedir: *Kitabü'l-Asl* veya *Kitabü'l-Mebsût*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr*, *es-Siyeru'l-kebîr*, *es-Siyeru's-sağîr*, *ez-Ziyâdât*. Bibliyografya içinde de göreceğimiz gibi, bu kurucu metinler üzerine şerh yazmak Hanefî geleneğinde en önemli fikhî-edebî faaliyetlerden biri olarak görülmüştür.

83 Bu konuda bkz.: Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994, 2. ve 4. bölümler.

meye başlaması ve Moğol istilasından kaçan Orta Asya ve İran alimlerinin Bağdat ve batıya doğru Suriye ve hatta Mısır'da önemli bir varlık sağlamaları bunda etkili olmuş olabilir.

1. Dâmegânî el-Kebîr, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (398-478/1008-1085):⁸⁴ Nişapur'da eğitimine başladı. Meşhur Kudurî'nin ve erken dönem Hanefîlerin biyografik sözlüğünün yazarı ve kendisi de kadı olan Saymerî'nin (ö. 436/1044) öğrencisidir. Meşhur bir kadı ailesinden olup Selçuklular döneminde 30 yıl Bağdat'ta kadılık kadılık yaptı (447/1055'ten ölünceye kadar). Günümüze ulaşan bir eseri: *Kitâbü Mesâilil-Hitân ve't-Turuk*: C. Kallek, duvar, yol, su yolları ve benzerlerinin mülkiyetiyle alakalı hukukî meseleler ihtiva ettiği söylenen bu eserin, Süleymaniye nüshası ve Bağdatlı İsmail Paşa'dan hareketle, ona değil de Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Damegânî'ye ait olduğu iddiasındadır.⁸⁵ Ancak Makdisî'nin *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*'ye ve diğer biyografik sözlüklere dayanarak verdiği -hemen hemen hepsi kadılık ve benzeri bir işte çalışan- Dâmegânî ailesinin meşhur alimlerine ait şecerede, Hüseyin b. Muhammed ismini taşıyan yoktur. Ebû Abdullah künyesi ve Hüseyin ismine uyan bu şecerede Hüseyin b. Ali b. Muhammed (ö. 561/1166), Dâmegânî el-Kebîr'in torunudur.⁸⁶ O halde eserin ona mı, dedesine mi yoksa başka birine mi ait olduğu belli değildir. Her halükarda eserin V.-VI/XI.-XII. yüzyıllarda Bağdat'ta yaşayan bir Hanefî kadıya ait olduğu kesindir.
2. Ebü'l-Kasım Ali b. Muhammed es-Semenânî er-Rahbî (493/1000):⁸⁷ *Dâmegânî*'nin öğrencisi olup Musul kadılığı yapmıştır ve Nizamülmülk için çalışmıştır. 478/1075 yılında tamamladığı *Kitâbü Ravdatil-kudât ve tarîki'n-necât*, kadı için gerekli bilgileri ihtiva ediyor.
3. Et-Türkî, Necmüddin Ebü'l-Fedâil Ebü's-Şücâ' Bekbers (Menkübers) b. Yaltafkılıç (652/1254):⁸⁸ Halife el-Mustansır'ın mevlasıdır. *el-Muhtasarul-Hâvî li-beyânî's-şâfi*, kendisinin *el-Müntehab min Ulûmi'l-Mezâhib* adlı eserinin özetidir.
4. El-Mevsîlî, Ebü'l-Fadl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud Mevdûd el-Büldücî (Büldecî) (599-683/1202-1284):⁸⁹ Şam'da Cemaleddin el-Hasîrî'den fıkıh eğitimi aldı. Bir süre Kufe kadılığı yaptı. Bu görevden azledildikten sonra Bağdat'ta Meşhed-i Ebî Hanife medresesinde ölünceye kadar mü-

84 GAL, c. I, 460; Suppl. I, 437; Makdisî, "al-Dameghani", *EL*², Suppl., s. 191-195; C. Kallek, "Dâmegânî", *DİA*, c. VIII, s. 453-454.

85 Kallek, "Dâmegânî", *DİA*, c. VIII, s. 454.

86 Makdisî, "al-Dameghani", *EL*, Suppl. s. 191.

87 GAL, c. I, s. 461; Suppl. I, s. 638-639.

88 GAL, Suppl. I, s. 655.

89 GAL, c. I, s. 476, Suppl. I, s. 657; Özel, s. 69; Davut Yaylalı, "Mevsîlî", *DİA*, c. XXIX, s. 487-488.

derrislik yaptı. 1. *El-Muhtâr li'l-fetvâ*; Hanefi fıkhında dört muteber fıkıh metninden (*mütûnü erba'a*) biridir (diğerleri: *Kenzü'd-dekâik*, *el-Vikâye* ve *Mecmau'l-Bahreyn*). 2. *El-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*; bir önceki eserinin şerhidir. 3. *El-Fevâid* adlı eserinin iki yazması Brockelmann tarafından kaydedilmiştir.

5. İbnü's-Sa'âtî, Ahmed b. Alî b. Sa'leb el-Bağdâdî el-Ba'lbekkî (694/1295):⁹⁰ Mustansırıyye medresesinde ders verdi. Babası bu medresenin kapısındaki meşhur saati yapan kişidir. 1. *Mecmau'l-Bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*: Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ile 537/1142'de vefat eden Nesefî'nin *Manzûme*'si esas alınarak telif edilen (690/1291'de telifi bitirmiş) eser, dört muteber Hanefî metninden biridir. 2. Fıkıh teorisine ilişkin olan *Bediu'n-Nizâm* adlı eseri de meşhurdur.
6. Semenkânî (es-Sem'ânî), Hüseyin b. Muhammed (Nisapurlu, 740/1339 dolayları VIII./XIV. yüzyıl).⁹¹ *Hizânetü'l-Müftîn* (*Mecmau'l-fetâvâ*).
7. İtkânî, Kıvamüddîn Emir Katip b. Emir Ömer b. Emir Gâzi el-Fârâbî (685-758/1286-1357).⁹² Bağdat'ta kadılık, Şam'da ve Kahire'de hocalık yapmıştır. 1. *Gâyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân fi âhiri'z-zamân*: 26 yılda tamamlanmış bir *Hidâye* şerhidir (746/1346'da tamamlandı). Ayrıca Zemahşeri'ye bir ayetin tefsiri konusunda yazdığı bir reddiye ile Alaüddin isimli Sivashlı-Malatyalı bir arkadaşı için 756/1355'te yazdığı *er-Risâle'l-Alâiyye* adlı eseri de günümüze gelmiştir.

Buhara

Buhara, Karahanlılar tarafından alınmasından çok önce Hanefiliğin önemli bir merkezi haline gelmişti. Hatta Hanefî mezhebinin ilk üç yüzyılını (150'den 450'ye kadar olan dönemini) ve bir de Osmanlı dönemini dışarıda tutarsak, Hanefî hukuk okulunun olgunluk dönemi diyebileceğimiz -bu çalışmanın da kapsadığı dönem olan- 450-750/1058-1349 yılları arasında Buharalı Hanefîlerin, Hanefî hukuk edebiyatına katkılarıyla kıyaslanabilecek hiçbir merkez olmadığını bile söyleyebiliriz. 450/1058'den sonraki Buharalı yazarların günümüze ulaşan kitaplarına baktığımız zaman, bunların hem hacim ve sayı bakımından ve hem de mezhep doktrininin gelişimi açısından son derece zengin bir yekun tuttuğunu aşağıdaki bibliyografya da göstermektedir. Bibliyografyadan önce, Buhara şehrinin bizim ilgilendiğimiz dönem tarihine dair yapılmış, yukarıda sözünü ettiğimiz sadr kurumuna ilişkin çalışmalar yanında, temel olarak Samaniler

90 GAL, c. I, s. 477, Suppl. I, s. 658; Özel, s. 70-71; Ahmet Özel, s. "İbnü's-Sââtî", *DİA*, c. XXI, s. 190-192.

91 GAL, c. II, s. 209, Suppl. II, s. 204; Özel, s. 76.

92 GAL, c. II, s. 95; Suppl. II, s. 87-8; Özel, s. 79-80.

dönemini esas alan ama Karahanlılar dönemine de değinen Richard N. Frye'nin *Bukhara: The Medieval Achievement*⁹³ adlı monograf çalışmasına değinmek gerekir. Hanefî mezhebinin bu şehirde yerleşmesi, dinî kurumlar, *sadr* sisteminin Buhara modelinde Orta Asya ve diğer şehirlere yayılması, medresenin burada doğmuş olabileceği vs. gibi konulara da değinen Frye'nin temel kaynağı Nahşebî veya Nesefî'nin *Tarih-i Buhârâ*'sıdır. *Kitâbü Mullazâde* ve *Kitâbü Mezârâtî Buhârâ* da şehir tarihi açısından çok önemli kaynaklardır.

Buhara'nın Hanefîliğin tarihindeki bu olağanüstü öneminin arkasında, büyük bir ihtimalle, bu şehirdeki kurumların ve dinî vakıfların Hanefî *sadr*lar tarafından kontrol ediliyor olması yatmaktadır. Frye'nin belirttiğine göre, Sadr Ömer b. Abdülaziz'in yıllık gelirleri çok yüksekti: Bu servet, hem toprak, hem de çarşıdaki dükkan kiralari, hamamlar ve kervansaraylardan ve başka tesislerden gelmekteydi.⁹⁴ Batrthold'un aktardığı bir başka bilgiye göre, Buharalı bir başka *sadr*, Muhammed II b. Muhammed (616/1219), 6000 fakihin sponsorluğunu yapmaktaydı.⁹⁵ Aşağıdaki bibliyografyanın da gösterdiği gibi Buhara'nın bu özel konumu, onu, Hanefî mezhebi tarihinde çok önemli bir yere koymaktadır. Esas olarak 450'den sonraki eserleri versek de, daha erken döneme ait bazı eserlere de burada atıfta bulunmamız, Buhara'nın bu olağanüstü pozisyonunu anlamamıza yardım edebilir. Bunların başında, Sâmânî devletinde vezirlik de yapmış olan Hâkim-i Şehîd el-Mervezi'nin (334/945) *Muhtasarul-Kâfi* adlı eseri gelir. Bu eser, Hanefî geleneğine göre, Şeybânî'nin Hanefî mezhebinde *Zâhirü'r-rivâye* adı verilen eserlerinden derlenen bir çalışma olup Şeybânî'nin eserlerinden sonra ikinci en önemli mezhep kaynağıdır.⁹⁶ Debûsî ve Halvânî'den de söz etmek gerekir. Debûsî'nin ismi, karşılaştırmalı İslam hukuk okulları bağlamında önemli iken; Halvânî ile birlikte o, aynı zamanda, Buhara'daki Hanefî hukuk okullarında yetiştirdikleri öğrencileriyle ve yazdıkları eserlerle çok etkili olmuşlardır

1. Debûsî, Ubeydullah b. Ömer (430-1039):⁹⁷ Buhara kadısı olan Debûsî'nin Buhara'da bir ekol oluşturduğu bilinmektedir.⁹⁸ 1. *Te'sîsü'n-nazar*: Kendisine ait olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen bu eser, Türkçe'ye de yakın zamanlarda aktarılmıştır.⁹⁹ 2. *El-Esrâr fi'l-furû*: Onun Şafii ve Hanefî

93 California: Mazda Publishers, 1996 [Türkçe tercümesi için bkz.: *Buhara*, trc.: Hasan Kurt, Ankara: Bilig Yayınları, 2003].

94 Frye, *Bukhara*, s. 47.

95 Barthold, *Turkestan*, s. 354-355.

96 Belki de bu eseri meşhur eden esas olarak Serahsî'nin onun üzerine yaptığı *Mebûsât* adlı büyük şerh çalışmasıdır. Serahsî aşağıda gelecektir.

97 Ahmet Akgündüz, "Debûsî", *DİA*, c. IX, s. 66-67.

98 Bkz.: M. Bedir, "Early Development", s. 32-38.

99 Ebu Zeyd ed-Debusî, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, Ferhat Koca, (trc., notlandıran ve haz.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

hukukunu mukayeseli olarak ele aldığı eseridir. Bu eserin bir kısmı yayımlanmış, tamamı ise Salim Özer tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiş ama yayımlanmamıştır.¹⁰⁰ 3. *Takvîmü'l-edille* ise, Debûsi'nin hukuk teorisine ilişkin eseri olup kendisinden sonra hukuk teorisinin şekillenmesinde çok etkili olmuştur.¹⁰¹

2. Halvânî, Abdülaziz b. Ahmed, Şemsülemme, (448 veya 452 /1056 veya 1060):¹⁰² Buharalı. Keş'te öldü ve Buhara'da Kelâbâz mahallesine gömüldü. Serahsî, Pezdevî kardeşler ve Buhara tarihçisi Nahşebî (Neseî) onun öğrencilerinden bazılarıdır. 1. *El-Mebsût*. Kavakçı, *Müntehabü'l-Fetâvâ* adlı bir eserinden söz eder;¹⁰³ ancak bu eser ona ait değildir.¹⁰⁴
3. Nâsîhî, Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nisâbûrî (447/1055):¹⁰⁵ Sultan Mahmud b. Sebüktekin'in Buhara'da kadılıkudatlığını yaptı, 373'te kadı idi. Oğullarından da kadılık yapanlar var. Tuğrul Bey'le Büveyhi emiri Ebu Kâlicâr arasında 439/1047'de sulh yapılmasına aracılık etti. 1. *Cem'u* yahut *Muhtasaru vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf*. Kitap *Ahkâmü'l-evkâf* adıyla da bilinmektedir. 2. *Edebü'l-kâdi*. Muhtemelen kaynaklarda *Tehzîbü Edebî'l-kâdi li'l-Hassâf* adıyla geçen eser olmalıdır.
4. Suğdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (461/1069):¹⁰⁶ Buhara kadısı ve Serahsî'nin hocasıdır. Eseri: *En-Nutef fi'l-fetâvâ (en-Nutefü'l-hisân fi'l-fetâvâ)*.¹⁰⁷ S. En-Nahî eserde geçen şahıslarla ilgili bilgi vermiş ve fikhî terimlerle ilgili sonuna bir açıklama ekleyerek tahkik etmiştir.¹⁰⁸ Kitap, fetva adını taşısa da, esasen -yukarıda Hanefî fıkıh kitaplarını tasnif ederken söylediğimiz- hukukî-fikhî niteliğe sahiptir; yani genellikle delillendirme içermeden fıkıh konularına göre düzenlenmiş görüşlerden oluşur.
5. Pezdevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, Ebu'l-Usr Fahrulislam (400-482/1009-1089):¹⁰⁹ Hanefî mezhebindeki en meşhur hukuk teorisi eserinin yazarı olan Pezdevî, Serahsî ile birlikte hukuk teorisinin klasik formunu kazanmasında çok etkili olmuştur.¹¹⁰ 1. *Kitâbü'l-Usûl: Kenzü'l-vusûl* adıyla da bilinir. 2. *Kitâbü'l-Mebsût li'l-Fetâvâ*. 3. *Şerhu'l-Câmiu's-sa-*

100 Salim Özer, "Ebu Zeyd ed-Debbusi ve *el-Esrar fi'l-usuli ve furu* Adlı Eserinin Tahkiki", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1997.

101 Bkz.: M. Bedir, "Early Development".

102 GAL, Suppl. I, s. 638; Kamil Şahin, "Halvânî", *DİA*, c. XV, s. 383.

103 Kavakçı, s. 42-43.

104 K. Şahin, "Halvânî", *DİA*, c. XV, s. 383.

105 GAL, c. I, s. 459-460; Suppl. I, s. 637; Özel, s. 39.

106 GAL, c. I, s. 460; Suppl. I, s. 637; Kavakçı, s. 45-46; Özel, s. 40.

107 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, c. XVI, s. 23.

108 Bağdat: Vezaratü'l-evkâf, 1975-1977.

109 GAL, c. I, s. 460; Suppl. I, s. 637-638; Kavakçı, s. 51-52; Özel, s. 41-42.

110 Bkz.: M. Bedir, "Early Development", Birinci Bölüm; a.mlf., *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, "Giriş".

gîr. 4. *Ez-Ziyâdât* veya *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*. Son üçü Şeybânî'nin, mezhebin kurucu metinleri olan *el-Asl* veya *el-Mebsût*, *al-Câmiu's-sagîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserlerine bir nevi şerh çalışmasıdır. Pezdevî'den önce de, ama özellikle ondan ve Serahsî'den ve bu ikisinin hocası olan -yukarıda adı geçen- el-Halvânî'den sonra Hanefî mezhebinde bu kurucu metinlere şerh yazmak gelenek olmuştur: Bu üç metinle birlikte kurucu metinler altı tanedir: *al-Câmiu'l-kebîr*, *es-Siyerü's-sagîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr*.¹¹¹

6. Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl (400-483/1009-1090):¹¹² Buhara'da yetişmiş, eserlerini Uzkend'de [Özkent'te] 11 sene mahkum olarak yaşadığı bir hapisanede kaleme almış ve hayatının sonlarını Fergana bölgesinde geçirmiştir. Kuşkusuz Serahsî, Hanefî mezhebinin tarihinde en önemli birkaç isimden biridir. Bunu hukuk teorisine dair yazdığı *al-Usûl* yanında, esas olarak Hanefî fihhının tartışmasız en etkili eseri olan *el-Mebsût*'a borçludur. [Bu ad mutlak kullanıldığında Serahsî'nin *Meb-sût*'u kastedilir.¹¹³] *El-Mebsût*, M. Hamidullah'a göre, geniş bir hukuk eseri olup sosyal hayattan bol malzeme içermektedir.¹¹⁴ 15 cilt halinde yayımlanmış olan bu eserin Türkçe bir çevirisi de hazırlanmaktadır. Diğer eserleri: 1. *Şerhu Siyeri'l-kebîr*: Bu eser, uluslararası hukuka dair olup yayımlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi Mehmed Münib Ayntabî tarafından yapılmış ve İstanbul'da yayımlanmıştır.¹¹⁵ Fransızca çevirisi UNESCO tarafından M. Hamidullah'a yaptırılmıştır.¹¹⁶ 2. *En-Nüket (Ziyâdâ-*

111 Bu metinler ve şerhleri için bkz.: Sezgin, GAS, c. I, s. 430-432.

112 Serahsî bibliyografyası oldukça zengindir. Başlıcaları şunlardır: Heffening, "al-Sarakhsi", *First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, c. VII, s. 159; GAL, c. I, s. 460-461, Suppl. I, s. 638; M. Hamidullah, "al-Sarahsi", *IA*, c. X, s. 502-507; N. Calder, "Sarakhsi", c. IX, s. 35-36; M. Hamidullah, "Usûl al-fikh'in Tarihi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1956-1957, c. II, sy. 1, s. 1-18; 900. Ölüm yıl dönümü münasebetiyle büyük İslam Hukukçusu şemsü'l-eimme *es-Serahsî Armağanı*, Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi, 1965; Hans Kruse, "İslam Devletler Hukuku", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 4, s. 58-60; M. Hamidullah, "Serahsi'nin Devletler Umumi Hukuku'ndaki Hissesi", *es-Serahsî Armağanı*, s. 15-25; Salih Tuğ, "Eserlerinde Rastlanan İfadelerine Göre İmam Serahsi'nin Hapis Hayatı", *es-Serahsî Armağanı*, s. 43-60; Hussain Kassim, "Sarakhsi's Doctrine of Juristic Preference (*istihsan*) as a Methodological Approach Toward Worldly Affairs (*Ahkam al-Dunya*)", *American Journal of Islamic Social Sciences*, 1988, sy. 5, s. 181-204; Julian Johansen, "Al-Sarakhsi's Contribution to International Relations and International Law in Islam", *Islamica*, 1998, c. II, sy. 4, s. 55-61; Tahsin Görgün, *Sprache, Handlung und Norm*, İstanbul: İSAM, 1998; N. Calder, "Friday Prayer and the Juristic Theory of Government: Sarakhsi, Shirazi, Mawardi", *BSOAS*, 1986, sy. 49, s. 35-47; N. Calder, "Exploring God's Law: Muhammad b. Ahmad b. Abi Sahl al-Sarakhsi on Zakat", *Law and the Islamic world: past and present. Papers Presented to the Joint Seminar at the University of Copenhagen and Lund*, 1993, Copenhagen: Munksgaard, 1995 (Historik-Filosofiske Meddelelser, 68), s. 57-73; M. Bedir, "Early Development".

113 Özel, s. 42.

114 Kavakçı, s. 57-58.

115 Münib Ayntabî, *Kitâbü Şerhi's-Siyerü'l-kebîr Tercümesi*, İstanbul, 1241.

116 *Le Grand Livre de la Conduite de l'Etat*, trc. Muhammad Hamidullah, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

tü'z-Ziyâdât şerhi, yayımlandı). 3. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. 4. *Şerhu'l-Câmi'l-kebir*. 5. *Şerhu'l-Câmi's-sağîr*.

7. Hâherzâde, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî (483/1090):¹¹⁷ Dayısı meşhur Buhara kadısı Ebû Sâbit Muhammed b. Ahmed el-Buhârî olduğu için, “kız kardeşin oğlu” anlamına gelen Hâherzâde lakabıyla meşhur olmuştur. Fetva kitaplarında sıkça adı geçmektedir. 1. *Ş. al-Câ-mii'l-kebir* (2. cildi mevcuttur). 2. *Ş. Muhtasari'l-Kudûrî*.
8. Hasîrî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. Enûş el-Buhârî (500/1107):¹¹⁸ Serahsi'nin öğrencisidir. İlim tahsili için, Hicaz, Irak ve Horasan'a gitti. Buhara'da öldü. *el-Hâvi fi'l-fetâvâ*¹¹⁹ diye de bilinen, muteber ve temel bir fetva kitabı olan eseri *Hâvi'l-Hasîrî fi'l-furû*, bir çok mesele ihtiva eder. Eserde pek çok meşhur Hanefî aliminin fetvalarına yer verilir. Örneğin Yâkân İbrahim'in dahil olduğu bir dava hakkında Ali es-Suğdî'nin verdiği bir fetva ile diğer bir bölge alimleri arasındaki fetva yazışmasına dair bir pasaja Kavakçı dikkat çekmektedir.¹²⁰
9. Er-Rîğadmûnî (er-Riğdemûnî), Cemalüddin Ebû Nasr Ahmed b. Abdurrahman b. İshak (Brock.: Ahmed b. Rükneddin Muhammed b. Ali el-İmâdî, el-Fethâbâzî et-Tercümânî) (493/1100):¹²¹ Debûsî'nin hocasıdır. Buhara'da imamlık, hatiplik, kadılık ve hocalık yaptı. Bir eseri günümüze ulaşmıştır: *Gurerü'ş-şurût ve durerü's-sümût*: İlgili hukukî hükümleri ihtiva dikkate alarak belgelerin/resmi kağıtların nasıl düzenleneceğine dair teknik öneriler içeriyor.
10. Sadrüşşehîd, Ebû Muhammed Husâmüddin Ömer b. Abdülaziz (el-Husamü'ş-Şehîd) (483-536/1090-1141):¹²² Sencer'in 495/1102'de babası Abdülaziz b. Ömer İbn Mâze'yi Buhara *sadr* olarak atamasından sonra yaklaşık yüz elli yıl sürecek olan Burhânî ailesi *sadr*larının ikincisidir. Sencer'le Kara Hitaylar arasındaki meşhur Katvan savaşında şehit oldu. Sadrüşşehîd Ömer, *Hidâye* yazarı el-Merğînânî ve *Muhîtü'l-Burhânî* yazarı Burhanüddin el-Buhârî'nin hocasıdır. Eserlerinden günümüze ulaşanlar: 1. *Kitâbü Usulü'l-fıkh*. 2. *El-Fetâva'l-kübrâ*.¹²³ Bu eser, Ebû'l-Leys'in *en-Nevâzil* ve Nâtîfî'nin *el-Vâkıât* adlı eserleriyle, *Fetâvâ'l-Fadlî* ve *Fetâvâ ehl-i Semerkand*'in meselelerini içeren bir fetva kitabıdır. Ebû'l-Mehâmîd Mahmud b. Ahmed el-Konevî tarafından özetlenmiş ve faydalı

117 Kavakçı, s. 53-54; Özel, s. 42; Ferhat Koca, “Hâherzâde”, *DİA*, c. XV, s. 135.

118 GAL, c. I, s. 461; Kavakçı, s. 65-67; Özel, s. 43; Saffet Köse, “Hasîrî”, *DİA*, c. XVI, s. 383-384.

119 A. Özel, “Hanefî Mezhebi”, s. 23.

120 Kavakçı, s. 67.

121 GAL Suppl. I, s. 638; Kavakçı, s. 63-64.

122 GAL, c. I, s. 461-2; Suppl. I, s. 639-40; Kavakçı, s. 85-8; Özel, s. 46.

123 A. Özel, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, c. XVI, s. 23.

ilavelerde bulunulmuştur. 3. *El-Fetâvâ's-suğrâ*.¹²⁴ Yusuf es-Sicistânî bu eserden seçmeler ve ilavelerle *Münyetü'l-müftî'sini* kaleme almıştır. Sadrüşşehîd'in öğrencisi Necmeddin el-Hâssî, bunu ve bir önceki kitabı şu adla yeniden düzenlemiştir: *El-Fetâva'l-Hâssiyye*. 4. *Vâkıâtü'l-Hüsâmî (el-Vâkıâtü'l-Hüsâmîyye fî Mezhebi'l-Hanefîyye veya el-Ecnâs)*.¹²⁵ Hukukî hükümler ve durumlara dair bilinen furu tertibinde yazılmış bir eser. Bu eser de *el-Fetâvâ'l-kübrâ'nın* dayandığı eserlerden derlenmiştir. Kaynak eserler, onda olduğu gibi, harflerle gösterilmiştir. Muhammed b. Muhammed er-Reşîdü'l-Kaşgârî, *Tehzîbü'l-Vâkıât* adıyla *Vâkıât'tan* seçmeler yapmıştır. 5. *Mesâilü da'va'l-hîtân ve't-turuk ve mesîli'l-mâ'*: Damegânî, Halvâî, İmameyn ve ed-Dâmirî'nin görüşlerinden derleme duvar, yol, su yolları ve kanallara dair görüşleri içeren bir eserdir. 6. *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*.¹²⁶ 7. *Umdetü'l-fetâvâ* en çok vuku bulan meselelere tahsis edilmiştir ve 33 bölümden oluşur. 8. *Şerhu'l-Câmi's-sağîr*. 9. *Kitâbü't-Tezkiye* (şahitlerin tezkiyesine dairdir). 10. *Risâle fî mesâilî's-Şüyû'*. 11. *Şerhu Kitabî'n-nafakât*.¹²⁷ 12. *Udde*.

11. Velvâlicî, İshak, Zahirüddin:¹²⁸ *Fetâvâ'l-Velvâlicî (el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*¹²⁹). Hüsâmü's-Şehîd'den ve İmam Muhammed'in eserlerinden derlenmiş önemli meseleler içeren bir fıkıh kitabıdır. Brockelmann, Katip Çelebi'ye dayanarak, bu eseri, 710/1310'da vefat eden Zahîreddin Ebü'l-Mekârim İshak b. Ebubekr'e nispet etmektedir. Özel de Leknevi'ye dayanarak Katip Çelebi'nin bilgisinin yanlış olduğu kanaatindedir. F. Koca, Katip Çelebi'nin dayanağının İstanbul'daki bazı yazmalar olduğunu belirttiikten sonra, bunun yazmaların müstensihlerinden kaynaklanmış bir hata olabileceğini belirterek, 710/1310'da ölen Ebü'l-Mekârim'in *Fetâvâ* adıyla bir eser verdiği bilgisinin bulunmadığına dikkat çeker. Kureşî'nin biyografik sözlüğünün kenarına eklenen bir notta, *Fetâvâ* yazarı İshak el-Velvâlicî adı kaydedilmiş ve bu kitaba Kıvâmüddin el-İtkânî'nin *Hidâye* şerhinde atıfta bulunduğu belirtilmiştir.¹³⁰ İstanbul Müftülüğü'ndeki yazmanın girişinde de yazarın ismi İshak şeklinde verilmiştir. O halde isminin İshak, lakabının Zahîreddin ve nisbesinin Velvâlicî olduğu kesindir. Bir de, F. Koca'nın verdiği, Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in (bkz. bir

124 Aynı yerde.

125 Aynı yerde.

126 Bu eser yayımlanmıştır: Muhyi Hilal es-Sirhân, (tahkik.), 4 cilt, Bağdat: Vezâretü'l-evkâf, 1977-1979.

127 Matbu: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, (tahkik), Beyrut: Darü'l-kitâbi'l-Arabiyye, 1984.

128 GAL II, s. 94; Suppl. II, s. 86; Özel, s. 49-50.

129 F. Koca, "el-Fetâva'l-Velvâliciyye", *DİA*, c. XII, s. 448-449.

130 İbn Ebi'l-Vefâ el-Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (tahkik), 5 cilt, Kahire, 1413/1993, c. I, s. 375.

önceki madde) himayesinde yetiştiği şeklindeki bilgi doğruysa bu eserin VI./XII. yüzyılın ilk yarısında Buhara'da yaşayan birine ait olduğu kesine yakın bir şekilde söylenebilir. Daha kesin kanaat için eserin içeriğinin yakından incelenmesi gerekmektedir.

12. Buhârî, İftihâruddîn Tahir b. Ahmed (482-542/1090-1147):¹³¹ Buharalıdır. Kadıhan'dan ders aldığı söylenmekteyse de bu pek makul görünmüyor. 1. *Hulâsatü'l-fetâvâ*.¹³² İstanbul kütüphanelerinde sayısız yazması olan bu eser Luknov'da basılmıştır. 2. *Hızânetü'l-fetâvâ (Hızânetü'l-vâkıât)*.¹³³
13. İmamzade eş-Şergî, Muhammed b. Ebi Bekr el-Buhârî (491-573/1098-1177):¹³⁴ Buhara'da fetva görevini üstlendi. Mutasavvıf ve şairdir. Meşhur eseri *Şir'atü'l-İslâm ilâ dâri's-selâm* üzerine Osmanlı döneminde çok sayıda şerh yazılmıştır.
14. Akilî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer (576/1180):¹³⁵ Buhara'da meşhur "Yedi Kadı" mezarlığına defnedilmiş bir hukukçudur. Bir eseri elimizdedir: *Minhâcü'l-fetâvâ (el-Minhâc)*.
15. Attâbî, Abû Nasr Zeynüddin Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (586/1190):¹³⁶ Meşhur Kerderî'nin hocasıdır. Eserleri: 1. *El-Fetâvâ'l-Attâbiyye*.¹³⁷ *Câmi'u* veya *Cevâmi'u-fıkh* diye de bilinir. 2. *Şerhu'z-Ziyâdât*. 3. *Şerhu'l-Camii'l-kebîr*. 4. *Şerhu'l-Camii's-sağîr*. Ayrıca bir Kur'ân tefsiri de mevcuttur.
16. Kadıhan, Fahrüddîn Hasan b. Mansur el-Uzcendî el-Fergânî (592/1196):¹³⁸ Yedi Kadı [*Kudâtü's-seb'a*] kabristanında medfun ünlü Hanefî hukukçusu ve kadı. Eserleri: 1. *Fetâvâ Kâdihân (el-Fetâvâ'l-Hâniyye)*.¹³⁹ Mâverâünnehir fetâva geleneğinin en meşhur eseri olup Türkiye'de sayısız yazması mevcuttur. 2. *Şerhu'l-Câmiî's-sağîr*. 2. *Şerhu'z-Ziyâdât*.
17. Mergînânî, Ebu'l-Hasan Burhanuddin Ali b. Ebubekr el-Fergânî (593/1197):¹⁴⁰ En meşhur Hanefî fıkıh metni olan *el-Hidâye*¹⁴¹ yazarıdır.

131 GAL, c. I, s. 462; Suppl. I, s. 634; Kavakçı, s. 99-100; Özel, s. 50; Esat Kılıçer, "Buhârî", *DİA*, c. VI, s. 376-377.

132 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 23.

133 Aynı yerde. Bu eser, Delhi'de 1318'de ve Kahire'de 1328'de yedi cilt halinde yayımlanmıştır.

134 GAL, c. I, s. 464, Suppl. I, s. 642-3; Kavakçı, s. 113; Özel, s. 53.

135 GAL, Suppl. I, s. 765; Kavakçı, s. 115-116; Özel, s. 54.

136 GAL, c. I, s. 465, Suppl. I, s. 289, 291 ve 643; Özel, s. 55; Kavakçı, s. 119-121.

137 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 23.

138 GAL, c. I, s. 465, Suppl. I, s. 643-644; Özel, s. 56-57; Kavakçı, s. 126-128; Linant de Bellefonds, "Kadi Khan", *EL*, c. IV, s. 377; A. Özel, "Kâdihan", *DİA*, c. XIV, s. 121-123.

139 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 23. Eser, *el-Fetâva'l-Hindîyye*'nin kenarında bir çok kez yayımlanmıştır.

140 GAL, c. I, s. 466, Suppl. I, s. 644-649; Kavakçı, s. 131-135; Özel, s. 57-58; W. Heffening, "al-Marghinani", *EI*², c. VI, s. 557-558; Ferhat Koca, "Mergînânî", *DİA*, c. XXIX, s. 182-183.

Bu eser hakkında altmışın üzerinde şerh ve haşiye yazılmıştır. *Hidâye*, yazarın Kudûrînin *Muhtasar*'ı ile *Câmiu's-sağîr*'i esas alarak yazdığı *Bi-dâyetü'l-mübtedî* adlı küçük metne kendi yazdığı şerhtir. *Hidâye*'nin çeşitli dillere çevirileri mevcuttur. Diğer eserleri: 1. *Et-Tecnîs ve'l-mezîd fî'l-fetâvâ*.¹⁴² 2. *Muhtârâtü'n-nevâzil*, veya *Mecmûu'n-nevâzil*.¹⁴³

18. El-Merğînânî, Ebû Hafs Nizâmüddin Ömer b. Ali (600/1203):¹⁴⁴ Meşhur Merğînânî'nin oğludur. *Cevâhirü'l-fıkh* adıyla bir çok değerli metinden derlenmiş bir eseri vardır.
19. El-Merğînânî, Ebu'l-Mahâsin Zahîrüddin Hasan b. Ali (600/1203'te meşhur olduğunu Brockelmann söylemektedir):¹⁴⁵ Bu da meşhur Merğînânî'nin diğer bir oğludur. *Fetâva-'z-Zahîriyya* adlı bir eseri günümüze gelmiştir.
20. Buhârî, Burhânüddin (Burhânü's-Şerî'a) Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (551-616/1156-1219):¹⁴⁶ Burhânî ailesinden *sadr*lık yapmamış ama önemli bir isim olan Burhânüddin Mahmud, Brockelmann tarafından, *el-Kâmil*'de İbnü'l-Esîr tarafından kaydedilen bir olayın kahramanı olarak gösterilmiştir. (Hac'dan dönüşte kıtlık ve susuzluk çekilen bir mevsimde, debdebeli kervan'ında lüks içinde yaşayan Muhammed'in kölelerinin, halkı sudan men ettiği zaman *sadr-ı cihân* lakabıyla bilinen bu Buharalı *Sadr*'in lakabının halk tarafından *sadr-ı cehenem* olarak değiştirildiği şeklindeki olay.) Kavakçı, aynı aileden *sadr-ı cihân* lakaplı Muhammed b. Abdülaziz b. Muhammed b. Sadrüşşehid Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze'nin ismini verir. Bu, Pritzak'ın Al-i Burhan Şecerisindeki III. Muhammed'dir. Aynı olaydan bahseden Barthold'un kaynakları, Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz şeklinde vermektedirler.¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde verdiği isim ve tarih de buna uymaktadır. Yine Pritzak da olayın kahramanı ve *sadr-ı cihan* lakaplı olan kişinin Mahmud'un kardeşi II. Muhammed olduğunu belirtir.¹⁴⁸ Bazı biyografi kitaplarının bunu karıştırdığı sanılmaktadır. Brockelmann'ın Mahmud'u Sadrüşşehid'in oğlu olarak vermesi de doğru değildir; Sadrüşşehid Pritzak'ın listesinde görüldüğü gibi onun amcasıdır. Bu düzeltmeden sonra ünlü bir Hanefî hukukçusu olan Burhanüddin Mah-

141 Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. XVII, s. 471-473.

142 A. Özel, "Hanefi Mezhebi", s. 23.

143 Aynı yerde.

144 GAL, c. I, s. Suppl. I, s. 649; Kavakçı, s. 138; Özel, s. 59-60.

145 GAL, c. I, s. 471; Suppl. I, s. 651; Kavakçı, s. 139.

146 GAL, c. I, s. 464; Suppl. I, s. 642; Kavakçı, s. 108-111; Özel, s. 61-62; Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâeddin el-Buhârî", *DİA*, c. VI, s. 435-437.

147 Barthold, *Turkestan*, s. 354-355.

148 Pritzak, "Al-i Burhân", s. 90-91.

mud'un eserlerine bakabiliriz: 1. *Kitâbü'l-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*:¹⁴⁹ *Zâhirü'r-rivâye* görüşler yanında *nadirü'r-rivâye* ve sonraki görüşleri de ekleyerek telif etmiştir. Kitabın büyüklüğü ve bütün görüşleri derlemeye olan tutkusu, kitap hakkında bazı dedikoduların çıkmasına neden olmuştur.¹⁵⁰ Kitap, Kavakçı'ya göre,¹⁵¹ tarih araştırmaları için de son derece zengin bir kaynaktır. Mesela *Kitâbü'd-Da'vâ, el-Mehâdir ve's-Sicillât* bahisleri, *el-Faslü's-Selâsün fi'l-icârâti't-tavîle el-Mersûme bi Buhârâ*, Karahanlı hükümdarı İbrahim Tamgaç Han'ın bir vakfiyesi gibi tetkike değer bir çok önemli konu ihtiva etmektedir. Bu vakfiyenin Togan tarafından yayıma hazırlandığını Kavakçı söylemektedir.¹⁵² Ayrıca Harezmlilerin fetvalarına ve Buhara'daki bir olaya da atıf vardır. 2. *Zahîretü'l-fetâvâ (ez-Zahîretü'l-Burhâniyye)*¹⁵³ bir öncekinin muhtasarıdır. 3. *Tetimmetü'l-fetâvâ (et-Tetimme) el-Fetâvâ*.¹⁵⁴ 4. *Şerhu'l-Câmiu'l-kebîr*.

21. Buhârî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (619/1222):¹⁵⁵ Buhara'da muhtesiplik yapmıştır. Daha önce bahsettiğimiz el-Merğînânî Ebu'l-Mahâsin'in öğrencisidir. 1. *el-Fevâidü'z-Zahîriyye fi'l-fetâvâ*. Bu eser, hocasının *el-Fetâvâ'z-Zâhîriyye* adını taşıyan kitabıyla karıştırılmamalıdır. Kavakçı ve Özel, her iki eseri de Buhâriye nisbet etmekte.
22. Usrûşenî, Mecdüddin Muhammed b. Mahmud (632/1234):¹⁵⁶ 1. *Ahkâmü's-sağâir fi'l-furû'* ya da *el-Câmiu's-sığâr*.¹⁵⁷ 2. *Kitâbü'l-Fusûl fi'l-mu'âdelât veya el-mu'âmelât*, adli kâzaya ilişkin olup *el-Fusûlü'l-Usrûşeniyye* olarak da bilinir. Bu eseri, yazar, 32 yaşında iken telif etti. 30 fasılda fikhî meselelerden bahsediyor. El-İmâdî'nin (670/11271), *el-Fusûlü'l-İmâdiyye*'si ile birlikte İbn Kâdî Semâve (823/1420) tarafından birleştirir-

149 Bu kitap yakın zamanlarda yayımlanmıştır: *El-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, Ahmed A. İnâye, (tahkik), 11 cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1424/2003. Bkz.: M. Saghir Hasan Masum, "Burhân al-Sharî'ah's *al-Muhît al-Burhânî*", *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1973, c. V, sy. 4, s. 65-73. Ayrıca bkz.: A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 24.

150 Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 336-338.

151 Kavakçı, s. 109-110.

152 Kavakçı, s. 110.

153 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 24.

154 Aynı yerde.

155 GAL, c. I, s. 472; Suppl. I, s. 652; Kavakçı, s. 146-147; Özel, s. 62-63.

156 GAL, c. I, s. 473; Suppl. I, s. 653; Özel, s. 63. Ayrıca bkz.: Muhammed b. Mahmud el-Üsrûşenî/Halit Ünal, "*Kitâbü'l-kerâhiyye*", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sy. 3, ayrı basım; Halit Ünal, "Maveraünnehir fakihlerinden el-Üsrûşenî", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sy. 3, s. 243-249; Halit Ünal, *İslam'da Helaller ve Haramlar* (Muhammed b. Mahmud el-Üsrûşenî'nin *Kitâbü'l-kerâhiyye: Fetâva el-Üsrûşenî* çevirisi). Kayseri, 1995.

157 *Câmiu'l-Fusûleyn*'le birlikte matbu, (tahkik: Mus'ab el-Bedrî ve Mahmud Ar., 2 cilt, Kahire: Darü'l-fâdîla, 1994, başka neşirleri de var).

lerek *Câmiu'l-Fusûleyn* adlı eser oluşturulmuştur. Ayrıca *el-Fetâvâ* adlı fıkha dair bir eseri daha vardır. Halit Ünal'a göre bu *Kitâbü'l-Kerâhiyye*'nin aynısıdır.¹⁵⁸

23. Sadrüşşerîa el-Evvel ve el-Ekber, Ahmed b. Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed el-Mahbûbî el-Buhârî.¹⁵⁹ Buhârâ'da Burhânî ailesinden sonra *sadr*-lık görevini üstlenen Mahbûbî ailesinin ilk meşhur ismidir (ilk *sadr*, aşağıda ismi gelen bu Büyük Sadrüşşerîa'nın oğludur). Sadrüşşerîa'nın ölüm tarihi kesin olarak bilinmese de,¹⁶⁰ VI./XII. yüzyılın sonu ve VII./XIII. yüz-

158 Muhammed b. Mahmud el-Üstrüsenî/Halit Ünal, "*Kitabü'l-kerâhiyye*", s. 247.

159 GAL, c. I, s. 473; Suppl. I, s. 653; Pritsak, 94; Özel, s. 76-77.

160 Özel, Brockelmann'ın verdiği 630/1232 tarihini ölüm tarihi olarak anlamış ve hata olarak görmüştür. Pritsak'ın Mahbûbî ailesine ait şecerede Sadruşşeria el-Evvel lakabıyla geçen bu kişinin doğum ve ölüm tarihleri, 546-630/1152-1232 olarak veriliyor. Ancak Leknevî, Zehbî'den alarak bu tarihlerin kendisinin değil de, babasının ölüm tarihi olduğunu söylemektedir. Muhtemelen bu nedenle Brockelmann bu tarihleri ölüm tarihi olarak değil de yaşadığı tarih olarak vermektedir. Ancak oğlu Mahmud'un lakabı Pritsak da Şemseddin, Ahmed'in ki ise Cemalüddin olarak geçer; yine Özel'in kullandığı Hanefi biyografi kaynaklarında bir farklılık söz konusudur. Orada Şemseddin Ahmed'in lakabıdır, Cemalettin ise Ahmed'in babası Ubeydullah'ındır. Bu da gösteriyor ki, babasının hem lakabı hem de ölüm tarihinde kaynaklar anlaşamamıştır. Eğer verilen ölüm tarihi babasına aitse, babasının uzun yaşadığı anlaşılıyor (80 yaşında). Diğer yandan oğlu Mahmud'un *sadr*lığa geçiş tarihini Pritsak 636/1238 olarak vermektedir. Pritsak'ın söylediği tarihleri doğru kabul edersek, Ubeydullah'ın daha erken bir tarihte öldüğünü, Ahmed'in 630/1232'de öldüğünü ve oğlu Mahmud'un da 636/1238'de yaşadığını kabul etmemiz gerekir. Ancak Leknevî Ubeydullah'ın iki hocasının adını vermektedir. Bu hocaların VI./XII. yüzyılın ortaları ve sonuna doğru yaşadıklarını kaynaklar bize bildiriyor. Bu durumda Pritsak'ın Ahmed'in ölüm tarihini 630/1232 ve oğlu Mahmud'un ki 636/1238 olarak vermesi kabul edilemez. Özel'in verdiği VIII./XIV. yüzyıl genel ifadesi ise kesinlikle doğru değildir. Çünkü Ahmed'in torununun oğlu, Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud b. Ahmed, Sadruşşeria es-Sani'nin ölüm tarihi konusunda kaynaklar aşağı yukarı müttefikler ve İbn Battuta'nın da onunla 733/1333'de görüştüğünü biliyoruz. Kaldı ki, Özel, Brockelmann'ın Ahmed'in oğlu Mahmud'un ölüm tarihini 745/1344 olarak verdiğini söylemesi de bir yanlış anlamadan kaynaklanmakta olup Brockelmann'ın sözünü ettiği Mahmud Sadruşşeria es-Sani'nin oğlu olabilir; çünkü Mahmud b. Ubeydullah b. Tacüşşeria şeklinde verilen isim muhtemelen Mahmud b. Ubeydullah b. Mesud b. Tacüşşeria olmalıdır. O halde Brockelmann'ın verdiği tarih olan 630/1232 tarihlerinde Ahmed'in yaşıyor olduğunu veya babası uzun yaşadığı için Ahmed'in babasına yakın bir tarihte öldüğünü kabul etmemiz gerekir. Kesin olarak bildiklerimiz şunlardır: Ahmed'in oğlu Şemseddin Mahmud'un 636/1238'de Buhara'daki Tarabî isyanına sempatiyle bakması sayesinde, ihtilalcilerin Mahmud'u Burhanîlerden sonra Mahbûbîlerin ilk *sadr*-nı olarak atamış olmasıdır. Diğer kesin tarih de, Mahmud'un oğlu Mes'ud'un oğlu Ubeydullah'ın 733/1333'te İbn Battuta ile buluşmuş olmasıdır. Bu Ubeydullah 747/1346'da vefat etmiştir. Buna göre Ahmed'in 630/1232'lerde hayatta ama oldukça yaşlı olması muhtemeldir. Oğlu Mahmud'un 1238'de *sadr* olduğundan hareketle Ömer Nasuhi Bilmen'in Mahmud'un VII./XIII. yüzyılda yaşadığı şeklindeki değerlendirmesi sağlıklı ve doğruya en yakın durmaktadır. Brockelmann'daki Mahmud'un da, bu Mahmud'la karıştırılmaması gerekir. Mahmud meşhur Hanefî fıkıh metni *el-Vikâye*'nin yazarı ise, ki Özel aşağıda onu belirtiyor, *Vikâye* yazmalarında nesebi şu şekildedir: Burhaneddin Mahmud b. Ubeydullah el-Mahbûbî (ö. 675/1274). Bu durumda ancak aşağıda verilen nesebe o Tacüşşeria Mahmud b. Sadruşşeria Ahmed b. Ubeydullah'tır. Bu durumda isim karışıklığının daha da arttığı görülmektedir. Detaylar için bkz.: Leknevî, *Fevâidü'l-behiyye*, s. 185-189.

yılın başında Buhara'da yaşadığı kesindir. *Telkîhu'l-ukûl fi'l-furûk beyn ehli'n-nukûl ve'l-usûl* adlı bir eseri mevcuttur.

24. Necmeddin el-Hâssî, Yusuf b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Harezmî (620/1123'lerde yaşıyordu):¹⁶¹ *Kitâbü'l-Fetâva's-suğrâ* veya sadece *el-Fetâvâ*.
25. İmâdî, Ebu'l-Feth Abdurrahim b. Ebubekr İmadüddin b. Ali el-Fergâni, er-Riştânî (670/1271 senesi dolayları):¹⁶² 1. *Kitâbü Fusulü'l-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*: Eser sivil davalarda yargı usulü uygulamalarını ele almaktadır. Babasının başladığı eseri, kendisi 651/1253'de Semerkand'da bitirmiştir. İbn Kâdî Semave'nin *Câmiu'l-Fusûleyn*'inin dayandığı iki eserden biridir ve birlikte yayınlanmıştır.¹⁶³
26. Tacüşşerîa, Mahmud b. (Ahmed b.) Ubeydullah el-Mahbûbî (VII./XIII. asır. Yazmalara göre 675/1274):¹⁶⁴ Bize ulaşan tek eseri *el-Vikâye*'dir: *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilil-Hidâye*. Torunu Sadruşşerîa es-Sânî için *Hidâye*'den seçtiği bu eser, dört muteber Hanefî metninden biridir. (Hakkında daha geniş bilgi için yukarıda bahsedilen Sadruşşerîa el-Evvel ve el-Ekber, Ahmed b. Ubeydullah maddesine ve ilgili dipnota bakınız.)
27. Neseî, Hafîzüddin Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud (710/1310):¹⁶⁵ Buhara'da yetişti, Kirman'da ve başka yerlerde müderrislik yaptı ve çokça seyahat etti. Bağdat seferinden dönerken Huzistan'da, İzâc'ta vefat etti ve oraya gömüldü. En önemli özelliği, geleneği özgün ve özlü bir üslupta sunmasıdır. Bu sebeple eserleri kendisinden sonra medreselerde ders kitabı olmuştur. Eserleri: 1. *Menâru'l-envâr*. Hanefî fıkıh teorisinde üzerine en çok şerh ve benzeri yapılan çalışmadır. 2. *El-Vâfi fi'l-furû'*. Ebu Hanife ve öğrencilerinin, Malik ve Şafîi'nin görüşlerinin toplandığı bir eser. 3. *El-Kâfi*. Bir önceki eserine kendi şerhidir. Buhara'da

161 GAL, c. I, s. 472, Suppl. I, s. 652.

162 GAL, c. I, s. 475-6, Suppl. I, s. 656; Özel, s. 68.

163 Taş baskısı Kalkutta'da 1827'de yapıldı.

164 GAL, c. I, s. 468; Suppl. 646, Özel, s. 77. Yazmalardaki isim, Mahmud b. Ubeydullah şeklindedir Brockleman da yazmalardaki şekliyle veriyor. Leknevi'ye göre nesebinde, yanlışlıkla Ahmed atlanmıştır. Ancak IX./XV. yüzyılda yaşayan Hoca Parsa'nın verdiği silsilede de Ahmed yoktur. Ayrıca, Hoca Parsa Tacüşşerîa lakabını alan kişinin ismini Ömer olarak veriyor ve bu kişinin Sadruşşerîa es-Sânî'nin dedesi olan Tacüşşerîa olduğunu söylüyor. Bu durumda Tacüşşerîa lakabıyla tanınan ya iki kardeş vardır, ki bu pek ihtimalli görünmüyor, ya da kardeşlerin lakabı karışmış olmalıdır, *Vikaye* kütüphanelerde Mahmud b. Ubeydullah'a nisbet edilmektedir. Eğer bu doğruysa o zaman Tacüşşerîa Mahmud Sadruşşerîa es-Sânî'nin dedesi değil dede-amcasıdır. Bkz.: Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî Hoca Parsa (ö. 865), "*Nesebü Sadruşşerîa Ubeydullah el-Mahbûbî el-Ensârî el-Buhârî*", Yahya Mahmud b. Cüneyd, (haz.), *Ad-Diriyah*, 1423/2002, c. V, sy. 18-19, s. 135-170.

165 GAL II, s. 250-253; Suppl. II, s. 263-268, Özel, s. 71-72; W. Heffening, "al-Nasafi", *IE*, c. VII, s. 969

22 Ramazan 684/21 Kasım 1275'de bitirdi. 4. *Kenzü'd-Dekâik fi'l-Furû'*.¹⁶⁶ Öncekinin özetidir. Dört muteber Hanefi fıkıh metninden biri olup üzerine şerh, çeviri [Farsça] ve nazım şeklinde sayısız çalışma yapılmıştır. 5. *El-Müstesfâ*. Semerkandî'nin *en-Nâfi* adlı eserinin şerhidir. 6. *El-Musaf-fâ*: Ebu Hafs en Neseî'nin (537/1142) hilafa dair meşhur *el-Manzûmetü'n-Neseîyye*'sinin şerhidir. 7. *El-Kunye fi'l-fıkh*. Usul-i fıkhâ dair konular da içeren bu kitap, Ehl-i Sünnetin, başka mezheplere bakışına da yer vermektedir. 8. *Mi'yârü'n-nazar*. 9. *Küteyb fi'l-Haşîş ve ta'âtîhi ve'stihdâmihî*. 10. *Medarikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-te'vîl*. Çok tutulan bir tefsir eserdir. 11. *El-Umde fi'l-Akâid* veya *Umdetü'l-kelâm* yahut *el-Akîdetül'-Hâfîziyye*. *Akaid-i Neseî'*ye yapılan eleştirileri cevaplamaktadır. 12. *El-İ'timâd fi'l-i'tikâd* adıyla önceki metne kendi şerhidir. bunun yanında Anadolu'da yapılmış bir çok şerh vardır. 13. *El-Leâli el-Fâhira fi Ulûmi'l-Ahira*. 14. *Fâide mühimme li-def'ı külli nâzile mülimme*.

28. Mahmud b. Ubeydullah b. Tacüşşerîâ (745/1344):¹⁶⁷ *El-Kifâye: Hidâye* şerhidir.
29. Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mesud b. Tacüşşerîa Mahmud b. Sadrüşşerîa Ahmed b. Cemaleddin Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed el-Mahbûbî (Hoca Parsa'nın silsilesi şöyle: Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mesud b. Tacüşşerîa Ömer b. Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mahmud b. Muhammed b. Muhammed b. İmam Cemalü'l-mille ve'd-din Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed b. Mahbub) (el-Asğar-Küçük) (747/1347).¹⁶⁸ İbn Battuta, onunla, Irak'tan Buhara'ya gittiğinde orada 733/1333 yılında karşılaştı. Eserleri: 1. *Ta'dilü'l-ulûm*: Felsefe ve tabiat ilimleri ansiklopedisidir. Müellifin kendisi tarafından şerh edilmiştir. Bu eserin bazı bölümlerden oluşan müstakil eserler kütüphanelerde kayıtlıdır: 2. *Risâle fi'l-cebri ve'l-kader*. 3. *Ta'dilü heyeti'l-eflâk*. 3. *Tenkîhü'l-usûl* ve şerhi *et-Tavdîh fi halli ğavâmizi't-Tenkîh* adlı eseri hukuk teorisine dair olup çok tutulmuştur.

166 Ahmet Yaman, "Kenzü'd-dekâik", *DİA*, c. XXV, s. 261-262.

167 GAL, c. I, s. 466, Suppl. I, s. 644; Suppl. II, s. 253.

168 GAL II, s. 277-278, Suppl. II, s. 300-301; Özel, s. 77-78. Hakkında yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Ömer Aydın, "Türk Kelam Bilgini Sadrü's-şerîa es-Sânî (ö. 747/1346)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1995, sy. 3, s. 181-196; Ahmad S. Dallal, (ed., notlandıran ve trc.), *An Islamic Response to Greek Astronomy (Kitâb Ta'dil Hay'at al-Eflâk of Sadr al-Sharî'a)*, Leiden: E. J. Brill, 1995; Hayrettin Yılmaz, "Ubeydullah bin Mes'ûd Sadrüşşerîa, Hayatı, Eserleri ve Ta'dilü'l-Kelâm adlı eserinin muhtevası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1995, sy. 3, s. 204-217; Muh. b. Muh. el-Hâfîzî Hoca Parsa (ö. 865), *Nesebü Sadrüşşerîa Ubeydullah el-Mahbûbî el-Ensârî el-Buhârî* [Hoca Parsa'nın bu risaleyi, ailenin Arap-Ensar soyundan geldiğini ispat etmek için yazdığı izlenimi vardır ve bu yüzden tarihselliği tartışmalıdır]; Ahmad S. Dallal, "Sadr al-Sharî'ah", *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*.

Furû eserleri ise şunlardır: 1. *Şerhu'l-Vikâye*. 2. *en-Nukâye (el-Vikâye'nin özetidir)*. 3. *Fetâvâ Mâverâünnehir*.

Semer kand

Aslında Semerkand'ı Buhara'dan -iki şehir arasında mevcut olan yoğun ilmî trafik nedeniyle- ayrı ele almak doğru olmasa da, Semerkand'ın kendine has bazı özellikleri onu ayrı bir başlık altında işlememizi gerekli kılıyor. Bu iki şehir arasında, Hanefî mezhebi içerisinde kalmak koşuluyla, bazı yaklaşımların bulunduğu bilinmektedir.¹⁶⁹ Semerkand uleması adı verilen bir Hanefî okulu özellikle teolojik yaklaşımlarıyla Buhara ve diğer Hanefî merkezlerinden ayrılmaktadırlar. Daha sonra Mâturîdilik şeklinde yaygınlaşarak Hanefîlerin büyük çoğunluğunun kabulünü kazanacak olan Semerkand Hanefî okuluna mensup en önemli isim, kuşkusuz, Mâturîdiliğin kurucusu kabul edilen Ebû Mansûr el-Mâturîdî'dir (333/944). Aynı zamanda bir fakih olan Maturidi, esas olarak teoloji alanında meşhurdur. Hanefî fıkıh tarihi açısından daha önemli bir isim Ebû'l-Leys Semerkandî'dir (373 veya 393/983 veya 1002). Ebû'l-Leys bir çok çalışması yanında, esas olarak, *Nevâzil* adı verilen ve yeni olaylar ve yeni çözümlerle ilgilenen bir fikhî-edebî türün ilk eseri sayılabilecek *Kitâbü'n-Nevâzil*'i ile meşhurdur. Aşağıdaki isimlerden bir kısmının Buhara'da yetişmiş olma olasılığı bulunsa da, ya teolojik yaklaşımlarıyla Semerkand okuluna yakın durdukları için ya da nisbelerinde Semerkandî geçtiği ve Buhara ile açık bir ilişkisi bulunmadığı için buraya alınmışlardır.

1. İsbîcâbî, Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr (480-1087).¹⁷⁰ Semerkandlı bir kadıdır. 1. *Ş. Muhtasari't-Tahâvî*. 2. *Ş. El-Câmi'l-Kebîr*. 3. *Ş. Muhtasari'l-Kudûrî*. Kureşî onun fetva ve vâkiat üstadı olduğunu kaydetmektedir.¹⁷¹
2. Semerkandî, Ebû Bekr Alâuddin Muhammed b. Ahmed (538/1144):¹⁷² Ünlü Kasânî'nin kayın pederidir (aşağıya bkz.). Madelung, eğitimini Buhara ve Semerkand'da aldığını belirtmekte ve Anadolu'da da bir süre kalmış ve Konya'ya gelmiş olabileceği ihtimalinden söz etmektedir.¹⁷³ Eserleri: 1. *Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*. Hukuk teorisine ilişkin olan bu kitabın iki ayrı tahkikli neşri mevcuttur. 2. *Tuhfetü'l-fukahâ*. Kudurî'nin muhtasarına dayanan Hanefî hukuk tarihinde sistematikliği ile meşhur bir eserdir.¹⁷⁴

169 Wilfred Madelung, "The Spread of Mâturîdism and the Turks", *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, Londra: Variorum Reprints, 1985, s. 118.

170 GAL, Suppl. I, s. 294 ve 296; Kavakçı, s. 48.

171 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, c. I, s. 335.

172 Kavakçı, s. 94-98; Özel, s. 49.

173 W. Madelung, "Ala al-Din Samarqandî", *EI*, c. I, s. 782-783.

174 Eser farklı zamanlarda yayımlanmıştır.

3. Semerkandî, Ebu'l-Kâsım Nâsıruddîn Muhammed b. Yusuf (556/1161):¹⁷⁵ Eserleri: 1. *El-Mültekat fi'l-fetâvâ'l-Hanefiyye* 549/1154 yılında bitirilmiştir. Diğer adı *Meâlû'l-fetâvâ'dır*¹⁷⁶ Eser üzerine Ustrûşenî tarafından yapılan bir çalışma 603/1206'da bitirilmiştir. 2. *En-Nâfi*.¹⁷⁷
4. Neseî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed es-Semerkandî el-Mâturîdî (461-537/1068-1142):¹⁷⁸ 1. *Fetâvâ'n-Neseî (el-Fetâvâ'n-Neseîyye)*. 2. *el-Manzûmetü'n-Neseîyye fi'l-hilâf*. 3. *Kitâbü'l-Kand fi marifeti ulemâi Semerkand*.¹⁷⁹ 4. *Kitâbü'd-Dâir fi'l-fikh*. 5. *Minhâcü'd-Dirâye fi'l-furû*. 6. *Tilbetü't-talebe*. 7. *Nazmu'l-Câmî'l-kebîr*. 8. *Kaydü'l-avâbid ve şerhi Kalâidü'l-ferâid*. 9. Kavakçı, Ş. *Medâri'l-usûl* adlı hukuk pratiği yapan bir kitabından bahsediyor. 10. *Hasru'l-mesâil ve Kasru'd-delâil*.
5. Keşşî, Ahmed b. Musa b. İsa (550/1155):¹⁸⁰ Necmeddin Ömer en-Neseî'nin öğrencisidir. *Mecmû'u'n-nevâzil ve'l-havâdis ve'l-vâkıât*¹⁸¹ adlı eseri, Ebû'l-Leys'in, Ebû Bekr b. el-Fadl'ın ve Ebû Hafs el-Kebîr'in ve diğerlerinin *Fetâvâsının* toplanmasıyla derlenmiş bir eserdir.
6. Kerâbisî, Ebu'l-Muzaffer Es'ad b. Muhammed el-Üsmendî'nin öğrencisi (570/1174):¹⁸² *Kitâbü'l-Furûk fi'l-furû*.

Fergana, İnan ve Horasan

Fergana vadisindeki yörelerden bir çok alim de aynı şekilde doğum nisbesiyle anılmakla birlikte Buhara veya diğer Mâvrâünnehir merkezlerinden birinde yetişmişlerdir. Uşî de, fetva eserini bu şehirde tamamlamış olmasından dolayı bu kısma alınmıştır.

İnan coğrafyasında Hanefilik, başlangıçta en yaygın mezhep olmasına rağmen, burada, önce, Sünni Eş'ârî-Şâfiîler, Hanefiliğe karşı ciddi bir rekabet oluşturmuşlardır. Şah İsmail'den sonra da Şiilik buraya hakim olmuştur. Kuzey-doğu İnan'ın [Horasan] hem Sâmâniler, hem de Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde Orta Asya ile yakın ilişkisi bu bölgenin bir bütün olarak değerlendiril-

175 GAL, c. I, s. 475, Suppl. I, s. 655-656 (Brockelmann'ın 656/1258 olarak verdiği ölüm tarihi yanlış); Kavakçı, s. 106-107; Özel, s. 52.

176 Matbu: Mahmud Nassar ve S. Yusuf Ahmed, (tahkik), Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2000.

177 Matbu: *El-Fikhü'n-Nâfi*, İbrahim b. Muhammed, (tahkik), 3 cilt, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2000.

178 GAL, Suppl. I, s. 762; Kavakçı, s. 89-93; Özel, s. 47; A. J. Wensick, "al-Nasafi", *EL*, c. VII, s. 968-969.

179 Kısmen mevcut olan bu kitabın iki ayrı yayımı vardır.

180 GAL, c. I, s. 463; Suppl. I, s. 289 ve 641; Özel, s. 52.

181 A. Özel, "Hanefi Mezhebi", s. 23.

182 GAL, c. I, s. 463-4, Suppl. I, s. 642.

mesini gerekli kılmaktadır. Hanefiliğin, Horasan'ın başkenti Nişapur'ta IV.-VI./X.-XII. yüzyıllar arasında etkili olduğu bilinmektedir. Ancak bu tarihlerden sonra Hanefiliğin burada kalıcı bir etki bırakmaması belki de Horasan Hanefiliğinin edebî ürünlerinin günümüze ulaşmasını engellemiştir. Nisbesinde İran ve Horasan geçen bir çok alimin esasen doğduğu şehirden ayrıldığı ve Bağdat, Buhara veya diğer bir Hanefî merkezinde eğitimini alarak buralara yerleştikleri için bu başlık altına alınmamıştır. Aşağıdaki isimlerden bir kısmı İran şehirlerinde yaşadıkları düşünülen kişilerdir.

1. Ūşî, Ebu'l-Hasan Sirâcüddin Ali b. Osman el-Mâturîdî, el-Fergânî (569/1176):¹⁸³ Hayatı hakkında pek bilgi bulunmayan el-Ūşî'nin *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*¹⁸⁴ adlı eserini 569/1199'da Doğu Fergana şehirlerinden Ūş'ta bitirdiğini kendisi kaydetmiştir.¹⁸⁵ Bu eserin nadir görüşleri topladığı belirtilmiştir.
2. Keydânî, Lütfullah en-Nesefî (750/1349 civarları):¹⁸⁶ Nisapurludur. Eserleri: 1. *Metâlibü'l-musallî* veya *Mukaddime fi's-salâh*, yahut *Hülasatü (fıkhi'l-) Keydânî*. Çok tutulmuş bir risaledir. 2. *Risâle fi envâ'il-meşrûât ve gayri'l-meşrûât*. 3. *Risâle tetenâvelü'l-ahkâme'l-hamse maa mülhak ani'l-müfsidât*. 4. *Vâcib ve Sünnet*.
3. Imâd et-Tebrizî, Muhammed b. Mahmud b. Ahmed Imâd Sadr b. Reşid b. Sadr Kadı Hoca:¹⁸⁷ 772/1370 senesinde *Düsturü'l-Kudât* adlı eserini kaleme aldı.
4. Kirmânî, Ebu'l-Fadl Rukneddin Abdurrahman b. Muhammed (457-543/1065-1149):¹⁸⁸ Kirman doğumludur. Merv'e yerleşti ve burada öldü. Eserleri: 1. *Et-Tecridü'r-Rüknî*. 2. *Fetâvâ Ebî'l-Fazl*. 3. *Cevâhiru'l-fetâvâ*.¹⁸⁹ Eser, onun fetvalarıyla başka alimlerin fetvalarından derleme yoluyla Rükneddin Muhammed b. Abdürreşid el-Kirmânî tarafından hazırlanmıştır. Burada isimleri verilerek sonraki Hanefî alimlerinin fetvaları zikredilir. 4. *Kitâbü'l-İzâh fi'l-furû'*. 5. *Şerhu'l-Câmi'u'l-kebir*.

183 Özel, s. 53; GAL, c. I, s. 552; Suppl. c. I, s. 764. Kendisi meşhur *Bed'u'l-emâlî* adlı Mâturîdî kelamına dair nazım risalesinin yazarı olarak meşhur olduğu için, hem *EP* hem de *Eİr*'ye dahil edilmiştir. Bkz.: W. Madelung, "Ūşî", *EP*, c. X, s. 916; Sayyara Mahinfar, "Fargani", *Eİr*, c. IX, 256-257. Hadise dair kitabı *Nisabü'l-ahbâr*'ına dair bir doktora tezi yapılmıştır: M. Sait Toprak, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004.

184 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 23.

185 Kitap yayımlanmıştır: Kalküta, 1827, taşbasma; Leknev 1293-1295.

186 GAL, c. II, s. 253-254, Suppl. II, s. 269.

187 GAL, c. II, s. 269; Suppl. s. 254.

188 GAL, c. I, s. 462; Suppl. I, s. 289 ve 642-643; Kamil Yaşaroğlu, "Kirmânî", *DİA*, c. XXVI, s. 65.

189 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 23.

Harezmi

Orta Asya'nın batısında kalan ve Seyhun nehrinin iki yakası boyunca uzanan Harezmi bölgesi kendine has yapısını korumuştur. Harezmi, Maverâünnehir ve Horasan gibi Müslümanlaştıktan sonra önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Harizmî (383/993)'nin *Mefâtihu'l-ulûm* adlı eserini ve Bîrûnî'nin eserlerini hatırlamamız bu bağlamda yeterlidir. Maverâünnehir gibi Harezmi de, genellikle Hanefî mezhebine mensuptur. Ama daha önemli olanı, İslam dünyasının büyük bölümünde V./XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaybolmaya yüz tutan Mu'tezile mezhebinin, Harezmi'de VII./XIII. yüzyıla kadar önemli isimler çıkarmaya devam etmesidir. Bu bağlamda Zemahşerî (538/1143), Mutarrizî (610/1213) ve Sekkâkî (626/1229) gibi isimleri saymak mümkündür.

1. Cürçânî, Ebû Abdullah Yusuf b. Ali (Muhammed):¹⁹⁰ 522/1118'de *Hızânetü'l-Ekme'l*¹⁹¹ adlı eseri yazmıştır. Bu eser kendi dönemindeki muteber Hanefî fıkıh eserlerinden derlenmiş önemli bir fıkıh kitabıdır. A. Özel, yazınının, Brockelmann'ın bahsettiği gibi Kudurî'nin hocası olan Cürçânî olmasının mümkün olmadığını, çünkü kaynakları arasında sonraki yüzyıllara ait eserlerin bulunduğu işaret ediyor. Eser delilsizdir, ama konu başlarında ilgili ayetler verilmiş, en başında da siyer, hulefa-i raşidin ve sahabenin, tabiinin, kelamcılarının ve ehli beyt imamlarının biyografileri mevcuttur.
2. Tumurtâşî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İsmail (601/1205):¹⁹² Harezmi'de müftülük yaptı. Gürgeç'te mukimdir. Eseri: 1. *Kitâbü'l-Ferâiz* veya *el-Ferâizü't-Tumurtâşî*.
3. Zâhidî, Ebû'r-Recâ' Muhtar b. Mahmud (658/1260):¹⁹³ Harezmi'de doğdu, Mutezile'ye mensuptur; Sekkaki ve Mutarrizi'nin öğrencisi olup eğitimini tamamladıktan sonra Bağdat'a gelmiş ve daha sonra Anadolu'ya yerleşmiştir.¹⁹⁴ Sonraki Hanefî geleneği, eserlerinin fıkıhta muteber olmadığını söylemektedir. Eserleri: 1. *Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-ğunye*.¹⁹⁵ 2. *Hâvî'z-Zâhidî (el-Hâvî fî Mesâilî'l-vâkıât ve'l-Münye)*.¹⁹⁶ 3. *Kunyetü'l-ferâtâvâ*. 4. *Kudûrî şerhi*. 5. *Zadü'l-eimme lima fihi min hasâisi hâzihî'l-üm-*

190 GAL, c. I, s. 461; Suppl. c. I, s. 639

191 A. Özel, "Hizânetü'l-ekmel", *DİA*, c. XVII, s. 180-182.

192 GAL, c. I, s. 471; Suppl. I, s. 652; Özel, s. 60.

193 GAL, c. I, s. 475, Suppl. I, s. 656 Özel, s. 66-67.

194 Leknevî, *Fevâidü'l-behiyye*, s. 349.

195 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 25.

196 Aynı yerde.

me. 6. *Cevâhirü'l-fikh*. Kunye'nin klasik Harezmi dili açısından da önemli bir kaynak olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁷

4. Tercümânî, Alâuddin Muhammed b. Mahmud el-Harezmi (645/1247'de Harezmi Cürcâniye'sinde öldü):¹⁹⁸ *Yetîmetü'dehr fi fetâvâ ehli'l-asr*.¹⁹⁹

Halep ve Şam ve Cezire

Hanefiliğin Suriye coğrafyasında bir yer edinmesinin, Selçuklular ve Atabegler döneminde Türk hanedanlar aracılığıyla olduğu anlaşılıyor. Nureddin Zengi'nin özel gayretlerinin bunda etkili olduğundan da söz edilebilir. Aşağıdaki örnekler, Halep'te ve Şam'da yetişen Hanefi hukukçuların Osmanlı dönemi Hanefi hukuku üzerinde etkili olduklarını göstermektedir. Özellikle Kâsânî'nin ve Hasîrî'nin ismini anmak gerekir. Ancak aşağıda sunulan listede yer alan etkili isimlerden Kâsânî, Hâsîrî, Hocendî ve Radiyyüddin Serahsî, esasen Buha-ra'da eğitim almışlardır, fakat eserlerini Suriye bölgesinde verdikleri için buraya dahil edilmişlerdir. Orta Asyalı Hanefi alimlerin Türkmen göçüyle birlikte, ama daha önemlisi Kara Hitay ve ardından Moğol istilasının etkisiyle merkez İslam topraklarına yayıldıkları ve buralardaki Türk hanedanlarının ve devletlerinin bu göçü destekledikleri anlaşılmaktadır.

1. Radiyyüddin es-Serahsî, Muhammed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (544/1149):²⁰⁰ Hüsamüddin'in öğrencisidir. Halep'teki iki yüksek medresede ders verdi. Ancak Nureddin ez-Zengi onu, *Kitâbü'l-Muhitü'r-Radavî*²⁰¹ adlı önemli eserinde, hocasına saldırdığı için azletti ve o da Şam'a yerleşti ve Hatuniye'de müderris oldu. *Kitâbü'l-Muhitü'r-Radavî*, iki cilttir. Eseri, *Mebusut'u* ve Şeybani'nin kitaplarını ayıklayarak yazdı. Diğer eserleri: 1. *Et-Tarîkatü'r-Radaviyye*. 3. *El-Vecîz*. Selçuklu tarihinin kaynaklarından İbn Fadlallah el-Umerî'nin (ö. h. 749) *Mesâlikü'l-ıbsâr fi Memâlikü'l-ımsâr*'ında kendisinden söz edilmektedir.²⁰²
2. Kâsânî, Alâuddin Ebu Bekr b. Mesud (587/1191):²⁰³ Mâverâünnehir'de doğdu. Eğitimini orada aldı. Hocası Alaeddin Semerkandî'nin kızıyla evlendi ve muhtemelen onunla birlikte Anadolu'ya geldi. Konya'da Sultan I. Mesud'un yanında bir süre kaldıktan sonra, Halep'te Zengi [Halâviyye] medresesinde müderrislik yaptı. Hanefi fikhında sistematikliği ve geniş-

197 C. E. Bosworth, "Khvârazm", *EL*, c. IV, s. 1060-1065.

198 GAL, c. I, s. 474, Suppl. I, s. 654-655, Özel, s. 65.

199 Zeki Velidi Togan'ın bu kitaptaki Harzemce kelimelerle ilgili bir yazısı vardır: "Chwarezmisch Sätze in einem arabischen Fiqh-Werke."

200 GAL, c. I, s. 463; Suppl. I, s. 289, 641; Özel, s. 51.

201 A. Özel, "Hanefi Mezhebi", s. 24.

202 İbn Fadlallah el-Umerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fi Memâlikü'l-ımsâr*, Fuad Sezgin, (neş.), Frankfurt: 1988, 6. Sıfır, s. 76-77.

203 GAL, c. I, s. 465, Suppl. I, s. 643; Özel, s. 54-55; Kavakçı, s. 122-125.

liğiyle önemli bir kaynak olan *Bedâiü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* adlı bir eseri vardır.²⁰⁴

3. Gaznevî, Cemalüddin Ahmed b. Mahmud b. Seyyid (593/1197):²⁰⁵ Halep'te Kâsânî'nin ders muîdi idi. *Kitâbü'l-Hâvî'l-Kudsî fi'l-furu'*,²⁰⁶ Özel'e göre, fıkıh, kelam ve fıkıh usulüne dair bir eserdir.
4. İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kasım Ömer b. Ahmed el-Halebî (588-660/1192-1262):²⁰⁷ Beş nesil kadı olan bir aileye mensuptur. Kendisi de Halep kadılığı yaptı. Tarihçi ve hadisçidir. *Buğyetü't-taleb fi tarih-i Haleb*²⁰⁸ adlı kitabı Halep'le bağlantılı önemli kişilere dair biyografik bir sözlüktür.²⁰⁹ Bir önceki eserinin muhtasarı olan *Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb* 641/1243'e kadar gelen kronolojik bir Halep tarihidir.
5. İsa b. Ebubekr b. Eyyüb es-Sultânü'l-meliki'l-muazzam, Şerefüddin el-Ganâim (576-624/1180-1227):²¹⁰ 615-624/1218-1227 yılları arasında Şam Eyyübî hükümdarıdır. Daha önce Eyyübî ailesinden Hanefî olan bulunmadığını belirten Kureşî, İsa'dan sonra onun çocuklarının Hanefî olduklarını belirtiyor.²¹¹ İsa, 615/1218'de Şam'a yönetici olarak gelmiştir. Eserleri: 1. *el-Câmiu'l-kebîr* şerhi. 2. Bir de Hatîb'in Ebû Hanîfe ile ilgili aktardığı rivayetlere bir reddiye olarak *Kitâbü's-Sehmü'l-musîb fi'r-reddi ale'l-Hatîb*.
6. Hasîrî, Ebu'l-Mehâmid Cemalüddin Mahmud b. Ahmed (546-636/1151-1238):²¹² Buhara'da doğdu. Kadîhan'ın öğrencisidir. Memleketinde ve daha sonra Nişapur ve Halep'te eğitimini tamamladı. Şam'da Nuriye medresesinde (611-631 yılları arasında) ders verdi. Şam'da öldü. Eserleri: 1. *Et-Tahrîr (Şerhu'l-Câmiü'l-kebîr)*.²¹³ 2. Meşhur *et-Tarîkatü'l-Hasîriyye fi ilmi'l-Hilâf beyne's-Şâfiyye ve'l-Hanefiyye*. 3. El-Melik en-Nasır Davud'a (Şam Eyyubi hükümdarı, 624-626/1227-1229) ithaf ettiği *el-Hayru'l-matlûb fi'l-fıkh (fi ilmi'l-merğûb)* adlı fetva kitabı.
7. Hılâtî (Ahlâtî?), Ebû Abdullah Muhammed b. Abbad b. Melikdâd b. el-Hasan (652/1254):²¹⁴ Şam Süyufiye medresesinde ders verdi. 1. *Telhîsü'l-Camiü'l-kebîr*.

204 Eser matbudur.

205 GAL, c. I, s. 470, Suppl. I, s. 649; Özel, s. 58.

206 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 25

207 Özel, s. 67.

208 Ali Sevim, "Buğyetü't-taleb", *DİA*, c. VI, s. 361-362.

209 Selçuklularla ilgili bölümü, Ali Sevim tarafından Türkçe'ye çevrildi: *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1982. Kitabın bir tıpkı basımı, bir de indeksli neşri mevcuttur.

210 GAL, c. I, s. 472-473; Suppl. I, s. 652.

211 Kureşî, *el-Cevâhir*, c. II, s. 683.

212 GAL, c. I, s. 178, 179 ve 473, Suppl. I, s. 290 ve 653, Özel, s. 64; Cengiz Kallek, "Hasîrî", *DİA*, c. XVI, s. 383.

213 8 cilt olan bu eserin üzerine bir doktora tezi vardır: Ali Ahmed en-Nedvi, "Kavâid ve Davâbitü'l-Müstehlasa mine't-Tahrîr," Kahire, 1411/1991.

214 GAL, c. I, s. 475 Suppl. I, s. 655, Özel, s. 66.

8. Ezraî, Ebu'r-Rebî' Sadrüddin Süleyman b. Ebi'l-Izz Vüheyb (Vehb) (677/1278):²¹⁵ Şam Sâlihiye'de ders verdi. Kahire'de Kazaskerlik yaptıktan sonra Şam kadısı oldu. 1. *Kitâbü'l-Vecîz*. 2. *El-Câmi' li-mesâilil-Câmi'*. 3. *Muhtasar Kitâbü'z-Ziyâdât*.
  9. Habbâzî, Celaleddin Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Hucendî el-Bahtiyârî (691/1292):²¹⁶ Hocend'de doğdu. İlmi tahsilini orada yaptı. Harezm'e gitti. Şam Hatuniye medresesinde ders verdi. Hukuk teorisine dair yazdığı *el-Muğni* adlı eseri, ders kitabı olarak çok tutulmuştur. Ayrıca *Hâşiyetü'l-Hidâye* veya *Şerhu'l-Hidâye* adlı bir fıkıh eseri de vardır.
  10. Er-Râzî, Zeynüddin veya Tacüddin Muhammed b. Ebubekr b. Abdülmuhsin (VII./XIII. yüzyılın sonlarında yaşamış, 666/1267'de Konya'da bir eserin sema'ında adı geçmektedir):²¹⁷ 1. *Tuhfetü'l-mülûk*: Bir çok yazması olan, pek çok şerhe konu olan bir siyaset eseridir.²¹⁸ Farsça tercümesi vardır. 2. Tefsir, dil, kelam, tasavvuf ve sair ilimlere dair günümüze ulaşan 11 eseri Brockelmann tarafından kaydedilmiştir.
  11. Kelâbâzî, Ebu'l-Alâ Mahmud b. Ebubekr el-Buhârî, el-Faradî (644-700/1246-1300):²¹⁹ Temel eğitimini Buharâ'da aldı. Mardin'de vefat etti. Miras hukuku sahasında meşhur bir alimdir. Eserleri: 1. *Dav'ü's-Sirâc*. Secâvendî'nin ferâize dair meşhur eserinin karşılaştırmalı ve delilli bir şerhidir. Eseri, hocasının notlarından 676//1277'de tamamlamıştır. 2. *Minhâcü'l-müntehab min Dav'ü's-Sirâc* (öncekinin özetidir).
  12. El-Elvâhî, Muhammed b. Ahmed (716/1316):²²⁰ *El-Maksûd fî İkâmetil-hudûd*.²²¹
  13. Tarsûsî, Ebû İshak Necmeddin İbrahim b. Ali (721-758/1321-1358):²²² Şam'da kadilkudât görevini babasından devraldı. Eserleri: 1. *Enfau'l-vesâ'il ilâ tahrîri'l-mesâil*.²²³ Hanefi muteber kaynaklarından derlenmiş, kazâî
- 215 GAL, c. I, s. 476, Suppl. I, s. 656-657.
 216 GAL, c. I, s. 456 ve 476-477, Suppl. I, s. 644 ve 657; Özel, s. 70; Mahmud Rıdvanoğlu, "Habbâzî", *DİA*, c. XIV, s. 342-343.
 217 GAL, c. I, s. 478, Suppl. c. I, s. 658-659, Özel, s. 68.
 218 Özel, ilmihal eseri olduğunu söylemektedir. Fakat bu değerlendirme yanlıştır. Bursalı Mehmet Tahir, *Siyasete Müteaalik âsâr-ı İslâmiyye*'de ondan söz etmektedir. Bkz.: GAL, aynı yerde.
 219 GAL, c. I, s. 470, Suppl. I, s. 650; Özel, s. 71; Bilal Saklan, "Kelâbâzî", *DİA*, c. XXV, s. 191-192.
 220 GAL, Suppl. II, s. 86.
 221 Müellif nüshası olarak Berlin nr. 1320'de kayıtlıdır.
 222 GAL, c. II, s. 94-95; Suppl. II, s. 87, Özel, s. 80. Bu önemli yazar hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır: Asri Çubukçu, "Tarsûsî Hayatı, Şahsiyeti ve eserleri", Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977 [tezin sonunda, *Tuhfet'ür-Türk*'ün tercümesi eklidir]; Michael Winter, "Inter-madhhab competition in Mamlûk Damascus: al-Tarsûsî's Counsel for the Turkish Sultans", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 2001, sy. 25, s. 195-211; Nagm al-Din al-Tarsusi, *Kitab Tuhfat al-Turk (Euvre de combat hanafite à Damas au xive siècle)*, Mohamed Menasri, (tahkik, edisyon ve tercüme), Şam: Institut Français de Damas, 1997.
 223 Eser Mustafa Hafâcî tarafından *el-Fetâva't-Tarsûsiyye* adıyla basılmıştır: Kahire, 1345/1926. Eserin iki şerhi, bir de muhtasarı yapılmıştır.

- meselelere ilişkin muhtasar bir eserdir. Yargı meselelerinin fıkıh kitaplarında dağınık bir şekilde bulunmasından hareketle ve bir de kadıların mezhep harici görüş serdetmelerinden dolayı bu eseri kaleme aldığı söylemektedir. 2. *El-Fevâidü'l-fıkhiyye* (manzum bir eserdir). 3. *Tuhfetü't-Türk fîmâ yecib en Yu'mele fi'l-mülk*. Kitabın ilk bölümü, saltanatı Türklerden birinin de üstlenebileceğine dairdir. İkinci kısımda ise, idare sanatına dair çeşitli cüzi meseleler vardır. 753/1352'de tamamlanan eser yayımlanmıştır.²²⁴ 4. *En-Nûrû'l-lâmi' fîma yu'mel bihî fi'l-Câmi'*. Bu kitap, Şam Emevi camisinin idaresine dair bir eserdir. 5. *El-İ'lâm fî mustalahi's-şühûd ve'l-hukkâm*. Bu kitap, şer'î belgelerin düzenlenmesi konusunu işlemektedir. 6. *Umdetü'l-hükkâm fîma lâ yunfezü mine'l-ahkâm*.
14. İbn Vehbân, Abdülvehhâb b. Ahmed ed-Dimeşkî (730-768/1330-1366):²²⁵ Hama kadısıdır. 1. *Kaydû's-şerâid ve nazmü'l-ferâid* Bahr-i tavîl tarzında 400 beyitten oluşan manzûm bir feraiz kitabıdır. Ayrıca bu manzum eser üzerine *Akdü'l-kalâid* adlı kendi şerhi vardır.
15. Bedrû'r-reşid, Muhammed b. İsmail (768/1366):²²⁶ *Elfâzü'l-küfr*.
16. Konevî, Ebû'l-Mehâsin, Cemâlüddin Mahmud b. Sirâcüddin Ahmed ed-Dimeşkî (770/1369):²²⁷ Şam Hanefi kadılığı, kadılıkudâtlık ve Şam-Reyhaniye'de müderrislik yaptı. Eserleri: 1. *Buğyetü'l-Kunye fi'l-fetâvâ*. Necmeddin Zâhidî'nin *el-Kunye* adlı fetva mecmuasından seçme meseleler içeren bir eserdir. 2. *el-Cem'u beyne* (veya *el-Müntehab min*) *Vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf*. 3. *El-Ğunye fi'l-fetâvâ*. 4. *Hülâsatü'n-Nihâye fî fevâidü'l-Hidâye*. 5. *El-İ'câz fi'l-i'tirâz Ale'l-edilleti's-şer'iyye*.
17. Konevî, Şemsüddin Muhammed b. Yusuf (GAL'da ismi Şemseddin Ebû Abdullah Yusuf b. İlyas es-Seferî el-Konevî şeklinde geçiyor) (715-788/1315-1386):²²⁸ Konya doğumlu olup Şam'a yerleşmiştir. Eserleri: 1. *Dürerü'l-bihâr*. *Mecmau'l-Bahreyn'*e diğer üç imamın (Şafii, Malik ve Ahmed b. Hanbel'in) görüşlerinin ilavesiyle yazılmıştır. Eserin Şihâbüddin b. Muhammed b. Hızır (785/1383) tarafından 749/1348'de yazılan *Şerhu'l-Ğavs li-ktibâsi Nefâisi'l-esrâr el-mevdû'a fî Düreri'l-bihâr* adlı bir şerhi günümüze ulaşmıştır. 2. *El-İktâ'*.

Kahire

Kahire, Hanefî mezhebi açısından önemini esasen Memlûk döneminde artırmıştır. Ancak Memlûk dönemi, ayrı ve bağımsız bir çalışmayı gerektirdiği

²²⁴ Rıdvan Seyyid, (tahkik ve nşr.), Beyrut: Darü't-Tali'a, 1992.

²²⁵ GAL, c. II, s. 95; Suppl. II, s. 88; Özel, s. 81-82.

²²⁶ GAL, c. II, s. 96; Suppl. II, s. 88.

²²⁷ GAL, c. II, s. 90; Suppl. II, s. 97, Özel, s. 82; Kamil Yaşaroğlu, "Konevî", *DİA*, c. XXVI, s. 164-165.

²²⁸ GAL, c. II, s. 90; Suppl. II, s. 97; Özel, s. 86.

için, bu makalenin kapsamı dışında tutulmuştur. Sadece çalışmanın kapsadığı dönemde yaşayan bazı önemli Hanefî yazarlara dikkat çekmekle yetineceğiz. Bunların içinde aslen Bayburtlu olan ama Mısır'a yerleştiği için buraya dahil ettiğimiz Babertî'nin Anadolu'da yetiştirdiği öğrencilerle çok etkili olduğu bilinmektedir. Kureşî ise elimizdeki en geniş Hanefî biyografik sözlüğün yazarı olarak Hanefî hukuku çalışmaları için vazgeçilmez bir kaynaktır.

1. Kâkî, Kıvâmüddin Muhammed b. Muhammed el-Hucendî es-Sancârî (749/1349):²²⁹ Mâverâünnehir doğumlu olduğu sanılan Kâkî, Tirmizî'de meşhur Abdülaziz el-Buhârî'den ve Sıgnâkî'den fıkıh tahsil etti. Daha sonra Kahire'ye yerleşti. Hukuk teorisine dair meşhur eserleri yanında şu eserleri günümüze ulaşmıştır: 1. *Mî'râcü'd-dirâye* adlı bir *Hidâye* şerhi. 2. *Uyünü'l-Mezâhib*. Dört imamın görüşlerini özet halinde veren bu eseri Kahireli Eyyübî hükümdarı Melik Kamil Seyfüddin Şaban'a (615-635/1218-1238) ithaf etmiştir.
2. Es-Sirâcü'l-Hindî eş-Şiblî, Ebu Hafs Ömer b. İshak el-Gaznevî Devletabâdî (704 veya 714-773/1304 veya 1314-1372):²³⁰ 1. *El-Hidâye* şerhi *et-Tavşih*. 2. *ez-Ziyâdât* şerhi. 3. *El-Fetâvâ*. 4. *Muhtasarü't-telhîs* (tamamlanmamış bir *el-Camiu'l-kebîr* şerhi. Müellif nüshası olarak mevcuttur. 5. *Zübdetü'l-ahkâm fi ihtilâfi'l-eimmeti'l-a'lâm*. 6. *Levâihu'l-envâr fi'r-reddi alâ men enkere ale'l-ârifîn letâife'l-esrâr*. Tasavvufa dair bir eserdir.
3. Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed (696-775/1297-1373):²³¹ En büyük Hanefî biyografik sözlüğünün yazarıdır: *el-Cevâhirü'l-Mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*.
4. Rumî, Celalüddin Mahmud b. Mürsel. 777/1375'te Kahire'de *Manzûme fi'l-Fetâvâ*'sına şerh yazdı.²³²
5. Babertî, Ekmeleddin Muhammed b. Mahmud er-Rûmî, el-Mısırî (714-786/1314-1384):²³³ Aslen Bayburtlu olan Babertî, İbn Hacer ve Şemseddin el-İsfehânî'nin öğrencisidir. Eserleri: 1. *El-İnâye*, *Hidâye*'nin en önemli şerhlerinden biridir. 2. Feraiz ve tefsire dair 13 risalesi Brockelmann tarafından kaydedilmiştir. 3. Akide ve usû'li'd-dine dair çalışmaları da vardır. 4. Hanefî-Şafii mezhep ilişkisine dair bir çalışması da mevcuttur. 5. *Menâr* şerhi. 6. Ebu Hanife müdafaası. 7. Yine Ebu Hanife'nin üstünlüğüne dair bir risalesi vardır. Babertî, Anadolu'da çok etkili olacak

229 GAL, c. I, s. 466, c. II, s. 268, Suppl. I, s. 644, Suppl. II, s. 253; Özel, s. 78-79; Hüseyin Kayapınar, "Kâkî", *DİA*, c. XXIV, s. 216.

230 GAL, c. II, s. 96; Suppl. II, s. 89; Özel, s. 82-83; J. Schacht ve Linda S. Northrup, "al-Shibli", *EL*, c. IX, s. 433.

231 GAL, c. II, s. 96-97; Suppl. II, s. 89, Özel, s. 83; A. Özel, "Kureşî", *DİA*, c. XXVI, s. 441-442; F. Rosenthal, "Abd al-Kadir al-Kurashi", *EL*, c. I, s. 70.

232 GAL Suppl. II, s. 97.

233 GAL, c. II, s. 97; Suppl. II, s. 89-90; Özel, s. 84-85.

olan Seyyid Şerîf el-Cürçânî, Molla Fenârî ve İbn Kâdî Semavne'nin [Şeyh Bedreddin'in] hocasıdır.

Hindistan

Hint alt-kıtası, geleneksel Hanefî merkezlerinden biri olup, ayrı bir çalışmayı hak etmektedir. Ancak bu çalışmanın kapsadığı dönem içerisinde yaşayan, Osmanlı fetva ve hukuk edebiyatında etkili olmuş bazı fetva ve fıkıh eserlerine özellikle dikkat çekmek faydalı olacaktır.

1. Es-Secâvendî, Ebû Tâhir Sirâcüddin Muhammed b. Muhammed (596/1200):²³⁴ Eserleri: 1. *Es-Sirâciyye (el-Ferâizü's-Sirâciyye)*. Çok yaygın bir miras hukuku metnidir. İngilizce'ye,²³⁵ Farsça'ya ve Türkçe'ye²³⁶ çevirileri yapılmıştır. Üzerine bir çok şerh yazılmıştır.²³⁷ Eser, *es-Sirâciyye* diye bilinen en meşhur Hanefî ferâiz eseridir. 2. *Et-Tecnîs fi'l-Hisâb*. Osmanlı döneminde üzerine bir çok haşiye ve şerh yazılmıştır.
2. Uşfurkânî, Muhammed b. Muh. B. İsmail el-Hatîb (616/1219'da Moğollardan kaçarak Delhi'ye yerleşti. 642/1244'te *Sıvânü'l-Kadâ' ve Unvânü'l-iftâ'* adlı eserini telif etti.²³⁸
3. Lahûrî, Bedr b. Tâc b. Abdürrahim (725/1324):²³⁹ *Metâlibü'l-mü'minîn* adlı fıkıh eseri mevcuttur.
4. Multânî, Ebû Bekir İshak b. Tâceddin Ali b. Ebü'l-Hasan es-Sufî el-Bekrî (736/1335 civarları):²⁴⁰ Eserlerini Arapça ve Farsça yazmıştır. *Hulâsatü'l-ahkâm bi-şerâiti'l-İslâm* (Arapça-Farsça). Muhtasarının yazması günümüze ulaşmıştır.
5. El-Hâmîlî, Ebû Bekr b. Ali b. Musa el-Yemenî (769/1367):²⁴¹ Eserleri: 1. *Dürri'l-mühtedî ve zuhru'l-muktedî. Bidâyetü'l-mühtedî* nazmidir. 2.

234 GAL, c. I, s. 470-471, Suppl. I, s. 650-651; Özel, s. 58-59; Kavakçı, s. 137; R. Sellheim, "al-Sadjawandi", *EL*, c. VIII, s. 739-740.

235 W. Jones, *Al-Serajiyah with English Translation and Commentary*, Kalküta, 1792. Aynı zamanda bkz.: W. Jones, *Works*, c. III, Londra, 1799. Rumsey, Jones'un çevirisini tekrar yayınladı: *As-Sirajiyah or the Muhammadan Law of Inheritance, Reprinted from the Translation of J. W. Jones, with notes and appendix*, Londra, 1869; 2. baskı, 1890. Bir başka çeviri için bkz.: Prasauna Kumar Sen, *The Serajiyah the Mohammaedan Law of Inheritance*, Serampore, 1885.

236 Türkçe manzum bir çeviri ve şerh, Dursunzâde Efendi tarafından yapıldı. Başka bir yazarı meçhul Türkçe çevirisi daha mevcuttur. Yeni Türkçe tercümesi için bkz.: Abdullah Tunca, *İslam Miras Hukuku ve Felsefesi: Ebu Tahir Muhammed b. Mahmud Abdurrahîd es-Secavendî Metnü'l-Ferâiz Tercümesi*, İstanbul, 1994.

237 Şihabüddin Sivâsi (803/1400) ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin (816/1413) şerhleri en meşhurlarıdır. Molla Fenârî, İbn Kemal ve diğerleri de şerh ve haşiye yazdılar.

238 GAL, c. I, s. 474-475.

239 GAL, c. Suppl. II, s. 310.

240 GAL, c. II, s. 285-286, Suppl. II, s. 310.

241 GAL, c. II, s. 236; Suppl. II, s. 240.

Me'ûnetü't-tullâb fî ma'rifeti'l-hisâb. Sardafî'nin (500/1106) *Muhtasar-ru'l-Hindî* adlı eserine ilavedir. 3. *Tercümetü'l-müstefîd*. Ahkâmü'l-Kur'ân ile ilgili bir eserdir. 4. Aynı mevzilerine dair bir kaside.

6. Alim b. el-Alâ', Ferîdüddin (786/1384):²⁴² Hindistanlıdır. *Zadü's-sefer* veya *Zâdü'l-Müsâfir* diye de bilinen *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*²⁴³ adlı eseri, 777/1275-6 yılında, Tuğluk sultanı Fîruz Şah Tuğluk'un hükümdarlığı zamanında (752-790/1351-1388) tamamlanmıştır. Fîruz Şah, dindar biri olup dinî olmayan vergileri kaldırması, şeriati eksiksiz uygulaması ve dinî vakıf ve cemiyetlere yardım etmesiyle meşhurdur. Fakir Müslüman kızları evlendirmek üzere vakıf kurmuştur. Alim b. el-Alâ', eseri Emir Tatarhan için telif etmiştir. Schacht, eserin 752/1351'den sonra Emir Tatarhan'ın emriyle telif edildiğini söylemektedir. Eser *Hidâye* bablarına göre tertip edilmiş ve *el-Muhîtü'l-Burhânî*, *ez-Zahîre*, *Fetâvâ Kâdîhân* ve *ez-Zahîriyye* gibi eserlerden derleme yapmıştır. Meşhur *Mültekâ* yazarı İbrahim Halebî eseri özetlemiştir.

Anadolu

Anadolu başlığı altına: Osmanlı öncesi Anadolu'daki fıkıh çalışmaları ile ilgili modern araştırmalar pek fazla olmamakla beraber 14. yüzyıl Osmanlı dönemi Anadolu için elimizde oldukça ayrıntılı bir yayın mevcuttur: Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Döneminin Sonuna Kadar*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001.

1. Sicistânî, Yusuf b. Ebî Sa'îd (Sivas'ta 639/1240'ta vefat etti):²⁴⁴ Eserleri: 1. *Münyetü'l-müftî*.²⁴⁵ Necmeddin el-Hâssî'nin *el-Fetâvâ's-suğrâ'sı* ile Sirâcüddin el-Uşî'nin *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*'sinden özetlenmiştir. 2. *Gunyetü'l-fukahâ*. Brockelmann, *Gunyetü'l-müftî* adıyla önceki eserinin muhtasarı olduğunu belirtmiştir.
2. Larendî, Mahmud b. Ahmed b. Zahîrüddin b. Şemseddin er-Rumî, 720/1320'den önce vefat etti:²⁴⁶ *İrşâdü'r-râcî li-ma'rifeti'l-ferâizi's-Sirâciyye* adlı eseri, *İrşâdü üli'l-elbâb ilâ ma'rifeti's-savâb* adlı kendi eserine bir ektir.
3. Kırşehirî, İsa b. Muhammed b. İnanç (Yinanç) er-Rûmî (734/1334 yıllarında yaşıyordu):²⁴⁷ *El-Mübteğî fî'l-furû'* adlı ibadet, muamelât ve siyere dair bir eseri mevcuttur. Her babın sonuna *Sahihayn*'dan hadisler konmuştur.

242 Özel, s. 85.

243 Ferhat Koca, "el-Fetâva't-Tatarhâniyye", *DİA*, c. XII, s. 446-447.

244 GAL, c. I, s. 473, Suppl. I, s. 653, Özel, s. 64.

245 A. Özel, "Hanefî Mezhebi", s. 24.

246 GAL, c. II, s. 290; Suppl. II, 313.

247 GAL, c. II, s. 290; Suppl. II, s. 313, Özel, s. 75.

4. Nemedpoş el-Harezmî, Ebû Sa'îd Tahir b. İslam el-Ensâri: 771/1370'de Kahire'de veya Anadolu'da *Kitâbü'l-Cevâhir*'i yazdı.²⁴⁸ Eser, furû-ı fıkha dair olup yaklaşık 105 kitaptan derlendiği söylenmektedir.
5. El-Melik b. Firişteh, İzzüddin Abdüllatif b. Abdülaziz b. Melik (797/1395'te öldü):²⁴⁹ I. Bayezid döneminde Tire'de müderristi, *Necâtü'l-ervâh min denesi'l-eşbâh* adı bir eseri mevcuttur.
6. Sivâsî, Şihabüddin Ebû'l-Hâmid Ahmed b. Mahmud (803/1400):²⁵⁰ *el-Fe-râiz bi-Şerhi Abdilhalîm es-Sekerrî* adlı eseri mevcuttur.
7. Ruhâvî, Ebû'l-Mehâsin Hüsâmüd'd-dîn (8./14. yüzyılın sonu):²⁵¹ 1. *El-Bi-hârü'z-zâhire. Mecmau'l-bahreyn* nazmı. 2. *Ukûdü'l-cevâhir ve'd-dürrü'l-mefâhir*. İlim öğrenme, hocaya devam etme ve diğer ilgili konularda yoğun bir ibareyle yazılmış bir eserdir.
8. Er-Rûmî, Fahreddin (I. Bayezid döneminde (792-805/1389-1402 yılları arasında Mudurnu'da yaşadı):²⁵² Eseri *Müştemilü'l-ahkâm*'ın iki versiyonu vardır: Küçük ve büyük.
9. Mustafa Karamânî (809/1406):²⁵³ *Risâle fi hukmi'l-laib bi'n-nerdi ve ş-şat-ranc* adlı risalesi mevcuttur.
10. İznikî, Muhammed b. Muhammed Kutbüddin, İznik'te doğdu ve burada (821/1418'de vefat etti):²⁵⁴ 1. *Mürşidü'l-mütehhil*. Günümüz Türkçesi ile *Evlilere Klavuz* adını taşıyan eserin, annenin çocuklar üzerindeki hakkı ve onların da anneye karşı hakları konularını işlediği belirtilmektedir.
11. Bedreddin Semâvî, Mahmud b. İsrâil, İbn Kâdî Semavne (Semâve) (823/1420):²⁵⁵ Babası kadı idi. Edirne'de doğdu. Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgası sırasında Musa Çelebi'nin tarafını tuttuğu için idam edildi. Eserleri: 1. *Câmiu'l-Fusûleyn*²⁵⁶ adlı kadınlara rehber kitabını 814/1411'de yazdı.²⁵⁷ 2. *Letâifü'l-İşârât bi-şerhi Teshîli'l-Fetâvâ*. Esere 816/1414'te başladı, 818/1415'te İznik'te bitirdi.
12. Bezzâzî, Kirdirî, Hafızüddin Muhammed b. Muhammed (827/1424):²⁵⁸ Doğumu Harezm'dedir. Daha sonra Bulgaristan ve Kırım'da ikamet etti. Fetva kitabını Kırım'da 812 (1409-1410) tarihinde bitirdi. Volga Nehri kenarında sarayda yaşadı. Kırım'a gitti. Oradan Anadolu'ya geçti ve orada

248 GAL, c. II, s. 96; Suppl. II, s. 88-89; Özel, s. 82.

249 GAL, Suppl. II, s. 315.

250 GAL, c. II, s. 290.

251 GAL, c. II, s. 90; Suppl. II, s. 98; Özel, s. 86.

252 GAL, c. II, s. 290; Suppl. II, s. 314.

253 GAL, c. II, s. 290.

254 GAL, c. II, s. 291, Suppl. II, s. 315.

255 GAL, c. II, s. 290-1; Suppl. II, s. 314-5, Özel, s. 90-91.

256 Ali Bardakoğlu, "Câmiu'l-fusûleyn", *DİA*, c. VII, s. 108-109.

257 Şehzâde Camisinde müellif nüshası mevcuttur.

258 GAL, c. II, s. 291, Suppl. II, s. 316, Özel, s. 92; A. Özel, "Bezzâzî", *DİA*, c. VI, s. 113-114.

vefat etti. Eserleri: 1. *Fetâva'l-Bezzâziyye* veya *Fetâva'l-Kirdirî*.²⁵⁹ Osmanlı döneminde çok tutulan ve hakkında Ebüssuud'un "Bezzaziye varken ben bir fetva kitabı telif etmekten haya ederim" dediği söylenen kitaptır. 2. Hanefi menakıbnamesi ve Ebu Hanife savunması (Gazali'ye karşı). 3. Niyabet yoluyla farzların edasına dair bir risale. 4. *El-Muhtasar fî beyâni Ta'rîfâti'l-Ahkâm*. 5. *Âdâbü'l-Kadâ'*.

An Essay on the Historiography of Pre-Ottoman Turkish Law

Murteza BEDİR

Abstract

Historiography of Turkish Law, especially that of the pre-Ottoman era, suffers a certain degree of backwardness due to its lack of conceptual framework as well as a method that goes in line with this framework. This essay comprises of two main parts, the first of which aspires to offer an approach that combines three constituting elements seen necessary for any student of Turkish law, i.e. historical research, legal history and classical law of Islam (*fiqh*). The second part is in fact a bibliography of Islamic law of Hanafite school. The bibliography, which includes only extant legal works, is classified according to the geographical area in which the author of a certain legal text supposedly lived in, due to the consideration that geography gives a sense of continuity more than any other considerations.

Keywords: Islamic law, fiqh, historiography of law, history, legal doctrine

Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı

Murteza BEDİR

Abstract

Osmanlı öncesi Türk hukuk tarihi yazıcılığını konu edinen bu yazı esas olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım daha çok teorik olup ilgili dönem Türk hukuk tarihi yazıcılığı için zaruri görülen üç alana (hukuk tarihi, genel tarih ve İslam'da hukuk) ilişkin bir literatür incelemesi mahiyetindedir. Bu kısımda aynı zamanda yeterli kaynağa sahip olunmadığı söylenen Osmanlı-öncesi dönem için fıkıh kitaplarının kaynak olarak önemine dikkat çekilmiştir. İkinci kısım ise esasen bir bibliyografya çalışması olup günümüze eserleri ulaşmış Hanefî fıkıh yazarlarını ihtiva etmektedir. Coğrafyanın daha fazla süreklilik imkanı sunduğu düşünüldüğü için bibliyografya, ilgili yazarın yaşadığı coğrafi bölge temelinde tasnif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, fıkıh, hukuk tarih yazımı, tarih, hukuk kuramı

259 A. Özel, s. "Bezzâzi", *DİA*, c. VI, s. 114.